

Yvonne Hirdman

Sveriges Kommunistiska Parti och 2:a världskriget 1941-45

Ur Yvonne Hirdman, *Sveriges Kommunistiska Parti 1939-1945*, Allmänna förlaget 1974

Innehåll

Den nationella enhetsfronten.....	1
Den stora alliansen	1
SKP och det nya kriget.....	3
Frågan om freden och socialismen.....	7
1941 års taktiska ramar	8
Den nationella fronten	9
Det nationella försvaret	15
Enhetsfronten 1941-1943	17
Sammanfattning	29
Den nya ekonomiska politiken.....	31
Försörjningspolitiken	32
Stabiliseringspolitiken.....	39
Fördelningspolitiken.....	46
Den kommunistiska jordbrukspolitiken	49
Mot ett marxistiskt enhetsparti.....	58
Kominterns upplösning	58
Ett marxistiskt enhetsparti.....	59
Den nya demokratin	68
Den fredliga vägen	70
Oppositionen	76
Sammanfattning	79
Sammanfattning	81

Detta är de avslutande kapitlen i Hirdmans bok (3-5). För de 2 första kapitlen, se [Sveriges Kommunistiska Parti och 2:a världskriget 1939-41](#)

En del av de texter som citeras nedan finns publicerade i sin helhet på marxistarkivet, t ex [Frihetskriget mot fascismen](#) (radiotal av Molotov och Stalin, artiklar m m) [Sven Linderot och 2:a världskriget](#) (tal och artiklar från SKP:s dåvarande ordförande).

Använda förkortningar på tidningar/tidskrifter (i noterna)

Arbt – Arbetartidningen *SSK* – Sydsvenska Kuriren
ND – Norrländska Socialdemokraten *ViD* – Världen i Dag
NFS – Norrskensflamman

Den nationella enhetsfronten

Redan under våren 1941 hade den strategiska byggnaden börjat raseras som en följd av det försämrade förhållandet mellan Sovjetunionen och Tyskland. Försvaret av den borgerliga nationen mot utländska angripare blev en klart uttalad princip från kommunisternas sida drygt en månad innan överfallet mot Sovjetunionen kom. Ändå innebar det nya läget en radikal förändring för kommunisterna, som nu befriades från det taktiska dilemma de befunnit sig i alltsedan hösten 1939. Naturligtvis måste de åter ta konsekvenserna av Sovjetunionens utrikespolitik, men det blev konsekvenser som bara kunde gynna dem, eftersom de ställdes på den ”rätta” sidan i kriget.

Åter måste både strategin och taktiken läggas om. Det vore emellertid alltför förenklat att framställa den nya linjen som en återgång till folkfrontstidens strategi och taktik, eftersom den politiska situationen var helt annorlunda 1941 jämfört med 1935.

En av uppgifterna i detta kapitel har därför varit att bestämma 1941 års strategi och taktik och vidare hur det svenska kommunistpartiet i sin tur tolkade dem.

Den nya situationen innebar att partiet måste ompröva sina ställningstaganden både till utrikes- och försvarspolitik och till regeringen och socialdemokratin. Arten av och lösningen på dessa problem blir därför ett huvudtema. Åter blir det emellertid nödvändigt att först teckna den internationella bakgrunden, för att kunna sätta in det svenska partiets agerande i sitt större sammanhang.

Den stora alliansen

Då Sovjetunionen drogs in i kriget inleddes samarbetet med England nästan automatiskt. Redan den 13 juli slöts en formell militärallians mellan de båda länderna. Samtidigt lovade USA bistånd och hjälp, något som efter USA:s inträde i kriget hösten 1941 kom att utsträckas till ett direkt militärt och politiskt samarbete. Sovjetunionen biträdde ett storslaget men vagt program, den så kallade Atlantdeklarationen, där krigsmålet var Tysklands nederlag och fascismens krossande samt fredsmålet: folkens frihet och oberoende och demokratins återupprättande.¹

För att samarbetet mellan dessa ideologiskt så olika regimer skulle kunna förverkligas, gällde det för Stalin att tona ner de ideologiska motsättningarna. Nazityskland framställde i sin propaganda kriget i öster som ett korståg mot bolsjevismen, men Stalin undvek sorgfälligt ett bemötande: Tvärtom betonade han i sitt första uttalande efter krigsutbrottet, att den kamp på liv och död som nu inletts var ett fosterländskt frihetskrig. Men han anknöt inte till den roll Sovjetunionen tilldelats i kommunistisk propaganda under folkfrontstiden som en fascismens ideologiska motståndare av första rang. Motsättningen fascism-socialism förekom inte längre i sovjetisk propaganda. Däremot framhöll Stalin att Sovjets roll i kriget inte enbart var defensiv utan aktiv, så till vida som man stödde de av fascismen underkuvade folken i deras kamp. På så sätt kunde Stalin indirekt appellera till folkfrontstidens antifascism utan att dra in de ideologiska motsättningarna. I stället betonade han, att Sovjetunionens och västmakternas mål var gemensamt:

Vårt krig för fosterlandets frihet kommer att smälta ihop med de europeiska och amerikanska folkens kamp för sin oavhängighet och för de demokratiska friheterna. Det kommer att bli en

¹ Gruchmann, L. *Andra världskriget*, s 160 f; W Marienfeld, *Konferensen över Deutschland*, Hannover 1963, s 38 f., Programmets egentliga syfte var att trygga USA:s handelspolitiska intressen efter kriget, enligt S U Palme, *Politics and Economic Theory in the Atlantic Charter* (festskrift till Östen Undén 25.8.56), Sthlm 1956.

enhetsfront mellan de folk, som kämpar för frihet mot förslavandet och det hotande förtrycket av Hitlers fascistiska arméer.²

För att skingra eventuella misstankar hos de allierade om ett sovjetiskt utnyttjande av situationen till ”revolutionsexport” underströk Stalin än klarare i ett tal inför Moskvasovjeten den 6 november samma år Sovjetunionens hederliga avsikter:

Vi ha icke och kan ej ha sådana krigsmål som att erövra främmande territorium och underkuva främmande folk. Vi ha icke och kan ej ha sådana krigsmål som att påtvinga de slaviska och övriga förtryckta folken i Europa vår vilja och vår regim.³

Men misstroendet var ömsesidigt. Vad Stalin framför allt fruktade var att västmakterna skulle sluta separatfred med Tyskland och därefter låta fascism och bolsjevism förblöda i ett gemensamt blodbad. Eller, det näst värsta, att västmakterna passivt skulle låta Sovjetunionen föra kriget mot Tyskland och först i slutskedet komma till undsättning, då Sovjetunionen skulle vara helt ödelagt.

Dessa misstankar fick ny näring av dröjsmålet med den andra fronten i Europa. Denna förverkligades först i juni 1944, och det är inte svårt att förstå de allvarliga konflikter mellan de allierade som problemet med den andra fronten gav upphov till. I maj 1942 besökte utrikesminister Molotov både London och Washington, och därvid erkände västmakterna behovet av en andra front redan under år 1942. Uttalandet uppfattades som ett löfte. Desto större blev besvikelsen, när Churchill i Moskva på hösten 1942 personligen talade om för Stalin att löftet inte skulle kunna infrias. I stället fick man nöja sig med den västallierade invasionen i Nordafrika. Först vid teherankonferensen i november 1943 tog planerna på en andra front mera konkret form. Då hade emellertid västmakterna förberett terrängen genom bombraider mot Tysklands industricentra och genom invasion på Sicilien och på det italienska fastlandet. Hösten 1942 och vårvintern 1943 var alltså den verkligt kritiska tidpunkten för alliansen. Det gick rent av rykten om separatfred mellan Sovjetunionen och Tyskland.

Den gemensamma krigföringen gav sålunda upphov till allvarliga konflikter, och den kommande freden föreföll inte mindre problemfylld. Västmakterna fruktade Östeuropas bolsjevisering och Stalin å sin sida en västeuropeisk cordon sanitaire. Konflikten framstod tydligt i fråga om Polens framtid. Den öppet sovjetfientliga exilregeringen i London erkändes av de västallierade. De sprickor som uppstod lappades emellertid under kriget ihop vid möten och konferenser, och alliansen visade utåt en enhetens och samförståndets fasad.

På enhetens altare offrades principer och ideal. Således upplöste Stalin Komintern i maj 1943 för att därmed ytterligare understryka Sovjetunionens hederliga avsikter. Dessutom medförde den ”procentuppdelning” av Europa som Churchill och Stalin kommit överens om att Stalins intresse för de franska och italienska motståndsrörelserna, vilka till övervägande del bestod av kommunister, var obefintligt. Detsamma gällde i fallet Grekland, där Stalin passivt bevittnade de grekiska kommunisternas nederlag i inbördeskriget.⁴

² Stalin, *Teori och praktik* (radiotal 3.7. 41) s 329.

³ *ViD* nr 46 1941.

⁴ Litteratur i anslutning till denna översikt: Deutscher, [Stalin](#), kapitlen 12 (Generalissimus) och 13 (Teheran-Jalta-Potsdam); A B Ulam, *Expansion and Coexistence. The history of Soviet foreign policy 1917-67*, London New York 1968; H Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin. The War they waged and the Peace they sought*, Princeton 1957 samt *Between War and Peace. The Potsdam Conference*, Princeton 1960.

SKP och det nya kriget

Krigsutbrottet i öster ställde SKP inför ett påtagligt kontinuitetsproblem. Hur skulle det ”nya” kriget karaktäriseras, och vad skedde då med analysen av det ”gamla”? Hur skulle man motivera sin förändrade hållning till de länder som tidigare praktiskt taget jämförts med Tyskland, framför allt till England?

Den 23 juni infördes i Ny Dag en proklamation från partiets centralkommitté med anledning av det tyska överfallet på Sovjetunionen. Den visar att partiledningen utan att tveka gick två år tillbaka i tiden och utifrån en klart antifascistisk ståndpunkt av folkfrontspolitisk modell, analyserade det tyska överfallet. Men därmed föll de för den tyska korstågspropagandan:

Denna väldiga utvidgning av världskriget har den tyska statsledningen förklarat vara en kamp mot bolsjevismen. Därmed får detta krig, en annan karaktär än det imperialistiska stormaktskriget: ett fascismens krig mot socialismen.⁵

Men Sovjetunionen ville uppenbarligen inte se sitt krig som en ideologisk uppgörelse utanför västmakternas krig utan ville få till stånd en samlad front mot tyskarna. Den 30 juni kom en ny proklamation. Partiledningen tog indirekt avstånd från den första proklamationen, i det man självkritiskt förklarade att den ”i all sin knapphet icke kunde ge hela den riktiga, positiva ståndpunkt partiet intager i krigsfrågor”. Den positiva och riktiga ståndpunkten skulle i stället vara att Sovjetunionen förde ett försvarskrig för att skydda sitt territorium. ”T.o.m. Englands, Amerikas och andra borgerliga staters ledare har förklarat att de ej låter sig bedragas av talet om 'korståg mot bolsjevismen'.”⁶ Det var tvärtom så, hette det vidare i den nya proklamationen, att just de ideologiska motsättningarna nu sköts åt sidan.⁷

Den svenska partiledningen måste ha insett sitt misstag, då den fick kännedom om Molotovs radiotal den 22 juni och om ledaren i Pravda den 24 juni, där det framför allt betonades, att kriget var ett försvarskrig, och där man tvärtemot den ideologiska förklaringsgrunden framhöll det patriotiska momentet ”... detta är i sanning ett fosterländskt krig”.⁸

Det gick alltså inte att spalta upp kriget i två slas krig, ett imperialistiskt för västmakternas del och ett rättfärdigt socialistiskt för Sovjetunionens del. Kriget måste sammanfalla. Det imperialistiska kriget måste upphöra att vara imperialistiskt. Därmed måste även Englands krigsmål upphöra att vara imperialistiska. Kommunisterna måste godta den engelska propagandan om ett demokratiernas krig mot diktaturen. Med många reservationer gjorde man England sin vänskapsförklaring:

I fråga om England gäller det å andra sidan en stat, som visserligen är imperialistisk och förslavar stora folk, men vars politik för närvarande måste vara inriktad på motstånd mot Europas förtryckare

⁵ Samma fatala fadäs gjorde en avdelning av det danska kommunistpartiet i Alborg, vilket än mer explicit fastslog att det inte i första hand var en kamp mellan två olika stater utan mellan socialism och fascism. Se Eckert von Hamburg, *Die politische Struktur*, s 77; Jfr K Åmark, *Makt eller moral. En studie i den svenska offentliga debatten om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938-1939*. Opubl lic avh, Hist inst, SUAV, Sthlm 1972, s 33.

⁶ ND 30.6.41.

⁷ Även i Danmark rättades misstaget. I mer direkta ordalag betonade partiledningen att om det krig som nu brutit ut endast var ett krig mellan socialism och fascism, så vore det omöjligt att på den grundvalen samla människor till motstånd mot Tyskland, eftersom de flesta ännu inte var klara över att socialismen låg i deras intresse. För danskarna gällde vidare att betona att det inte var en klass-mot-klasskamp, utan en kamp för den nationella friheten och just därför måste också karaktärstiken av den internationella kampen stämma med den inhemska. Eckert von Hamburg, *Die politische Struktur*, s 77.

⁸ Ledare i *Pravda* 24.6.41 och Molotovs tal publ i [Frihetskriget mot fascismen](#), Arb kult 1941.

och som i sin inre regim dock ännu upprätthåller en viss grad av frihet och mänskliga rättigheter.⁹

Här kunde kommunisterna återta folkfrontstidens differentierade analys av fascistiska och borgerliga kapitalistiska länder och ta avstånd från paktperiodens dogmatiska standardisering. En sådan återgång var ett sätt att kringgå det dilemma som uppstått. Ett sätt att helt lösa det var att länka samman Englands kamp med Sovjetunionens:

Och Englands kamp, låt vara att den föres för egna egoistiska mål, för att värna sitt imperium, blir i det avseendet progressiv när den understödjer det första socialistiska landet i dess försvar mot en mäktig reaktionär angripare.¹⁰

Ytterligare ett sätt att lösa problemet var att dela in de maktavande i ”onda” och ”goda”, där de ”onda” representerades av ”Chamberlain-klicket” och de ”goda” av Churchill och hans anhängare. Churchill fick företräda viljan till samarbete med Sovjetunionen, och den bilden var man ytterst angelägen att inte rucka på. Då Churchill till exempel reste till Moskva i augusti 1942, i syfte att tala om för Stalin att den andra fronten måste uppskjutas, replikerade *Ny Dag* ilsket på den övriga pressens antydningar åt det hållet, att ”vi har hört många nedsättande omdömen om England, men detta tar priset ... Vi tror bättre om Churchill, hans generaler och gamla England.”¹¹ En sådan lösning medgav också att man kunde kritisera en med Sovjet allierad stat. Och kritik kom i samband med frågan om den andra fronten. Den desperata situation som Sovjetunionen under sommaren och hösten 1941 befann sig i speglas i den svenska kommunistpressens vädjanden till västmakterna att sätta in en andra front. Den engelska regeringens goda vilja ifrågasattes således inte. Det hette i stället att den motarbetades av ”de krafter som fruktar för det 'som kommer efter kriget' ”.¹²

Efter Stalingrad byttes den mer undfallande tonen mot en mer självsäker. Snarast triumferande noterade *Ny Dag* att en andra front inte längre var livsavgörande för Sovjetunionen utan tvärtom hade större betydelse för de västallierade själva, om de ville vara med om att vinna kriget.¹³ Men parallellt därmed tillät sig kommunisterna en hårdare kritik. Uppskovet med den andra fronten kom att direkt underlätta Hitlers krigföring, ty det var därigenom han lyckats genomföra en totalmobilisering, som i onödan förlängde kriget. Västmakternas goda vilja ifrågasatte kommunisterna dock inte. Bombraiderna över Tysklands industricentra var av väsentlig betydelse, även om de inte på något sätt ersatte en andra front.¹⁴ När den allierade invasionen av Sicilien började i juli 1943 hälsades den i kommunistpressen med behärskad glädje. Den ansågs inte vara av större militärt värde. Därigenom skulle de heroiskt kämpande ryssarna knappast bli hjälpta.¹⁵ Minst 50-60 divisioner var kriteriet på en andra front.¹⁶ Uppenbart är, att kritiken hårdnade under 1943. Kommunistpressen började spekulera i orsakerna till att fronten uppskötts, spekulationer helt i stil med klassisk kommunistpropaganda — vem tjänade på att en andra front inte sattes in och på att kriget därigenom kom att förlängas?

⁹ *ND* 17.7.41.

¹⁰ *Ibidem*. — Att dilemmat var en levande realitet visar studienumret av *Kom Med* i sept 1941. En kurs i aktuell politik startade då, vars syfte var att ge medlemmarna argument mot påstående att partiets linje varit inkonsekvent och opportunistisk. Kursen avslutades med kontrollfrågor av typen: ”Varför stödjer de engelska kommunisterna i dag Englands krig mot Tyskland? Har de engelska imperialisterna upphört att vara imperialister? På vad sätt har kriget förändrat karaktär efter Hitler-tysklands överfall mot Sovjetunionen? Vad gäller kriget?”

¹¹ *ND* 19.8.42.

¹² *ND* 20.9.41. Se även *ND* 30.7, 15.10.41.

¹³ Se t ex *ND* 18.2.43.

¹⁴ Se t ex *ND* 2.7.43.

¹⁵ *ND* 10.7.43.

¹⁶ *ND* 13.8.43.

Varför envisas England och Förenta Staterna att föra sitt krig mot Tyskland uteslutande i form av bombardemang mot industrin i Tyskland och de ockuperade länderna — en form av krigföring som endast på mycket lång sikt kan bidra till Hitlers störtande och inte lämnar annat än ruinerade och ödelagda länder åt de befriade folken?¹⁷

Svaret var inte svårt att gissa sig till. Det låg i de gamla ”münchenmännen”, storkapitalisternas, intresse att förlänga kriget, så att de efter kriget helt skulle kunna behärska den mellan-europeiska marknaden.¹⁸ I enlighet med den dualistiska synen på de västallierade framställdes nu den ”onda” sidan som den som höll på att få övertaget. Kritiken mildrades efter Moskva-konferensen. I stället betonades nu i positiva ordalag alliansens stora värde både under och efter kriget.¹⁹

Den 6 juni 1944 öppnades så till sist den andra fronten. Tillfredsställelsen var fullständig i den svenska kommunistpressen, även om man inte kunde avhålla sig från jämförelser mellan östfrontens och västfrontens slagkraft och betydelse.²⁰ Bombraiderna över Tysklands industri-centra framstod nu i ett helt annat ljus. De spekulativa misstankarna försvann. I stället sågs raiderna som en viktig del i den strategiska krigföringen.²¹

Trots att hänsynen till alliansen verkade dämpande på den kommunistiska propagandan mot England och USA, kunde man inte låta bli att ta tillfället i akt att skänka ideologiskt liv åt kriget, utan att för den skull falla för den tyska propagandan om de ideologiska motsättningarna som krigets egentliga orsak.

Då representanter för England och USA träffades i Casablanca i januari 1943, således under den kärva perioden, konstaterade ledarskribenten i Ny Dag med en viss skadeglädje att det rådde motsättningar mellan västmakterna. ”Det vore farligt att blunda för dessa engelsk-amerikanska konflikter, vilka bottnar i intresse-motsättningar mellan de mäktiga grupper som regerar i Wall Street och London City.”²²

Man utnyttjade således uppgifter om motsättningar mellan de västallierade, som sades ha sin grund i egoistiska vinstintressen, och ställde dem i motsats till den socialistiska statens oegenlyttiga kamp för alla frihetsälskande folk. De jämförelser som förekom mellan de västallierades krigföring och Sovjetunionens utföll alltid positivt för den senare. Slagen vid Tobruk och Sevastopol jämfördes t ex, och det blev en jämförelse mellan kapitalismens defaitism och socialismens järnhårda beslutsamhet att kämpa till sista man.²³ Oftare gjordes ingen jämförelse alls, utan läsaren fick dra sina egna slutsatser då det kraftfulla sovjetiska motståndet bokfördes på socialismens konto. Det var en form av propaganda man kunde hämta direkt från Stalin:

Om sovjetordningen så lätt består provet och ytterligare stärkt sin frontrygg, så betyder detta att sovjetordningen nu är den mest hållfasta samhällsordningen.²⁴

De stora segrarna i öster blev då framför allt segrar för socialismen, och denna sovjetiska

¹⁷ ND 6.9.43.

¹⁸ Ibidem. Se även ND 21.9.43, jfr ref av den amerikanske kommunistledaren Browders tal 29.9.43.

¹⁹ ND 2.11.43.

²⁰ ND 7.6.44.

²¹ ND 1.9.44.

²² ND 28.1.45.

²³ NSF nr 26A 29.6-6.7.42. Den 21.6.42 erövrade tyskarna Tobruk, vilket ansetts som ett ointagbart engelskt fäste. 33 000 engelsmän togs till fånga. Sevastopol föll likaså för tyskarna den 1.7.42; Gruchmann, *Andra världskriget*. Del I, s 178, 182.

²⁴ Stalins tal inför Moskvasovjeten 6.11.41, ur ViD nr 46 1941- Jfr ND 20.1, 1.9.44

socialism blev föremål för en ohöjd beundran. Den heroiserande framställning av sovjetfolkens försvar, som framför SKP och det nya kriget allt förmedlades via Ilja Ehrenburgs artiklar, inkorporerades i de svenska kommunisternas propaganda.

Aldrig förr under dessa tjugofyra år har världens arbetande massor som i dag förstått vad sovjetfolkens stora erövring betyder. I dag vet man att Sovjetunionen är den avgörande kraften i kampen mot fascismen ... Fulltonigare än någonsin brusar över hela världen de arbetande massornas hyllningskör till världsproletariatets föregångsfolk, till oktoberrevolutionens veteraner, socialismens byggmästare och det stora antifascistiska frihetskrigets hjältar.²⁵

Det fanns därför i den svenska kommunistpressens sovjetpropaganda ett rent nationalistisk drag, Syftet med den sortens propaganda var självfallet att höja Sovjets good-will hos det svenska folket genom att rycka undan grunden för den s k ”rysskräcken”. Det skedde oftast i historiska tillbakablickar på förhållandet Sverige—Ryssland, där tendensen att framställa det gamla Tsarrysslands aktioner mot Sverige som mer eller mindre framprovocerade från svenskt håll är uppenbar. ”När ryska krigsfolk härjat Sverige har detta framstått som en följd av okloka svenska åtgärder”, hette det bland annat.²⁶ I samma syfte gav partiet ut en broschyr i ämnet, *Arvfiender?*, skriven av Hilding Hagberg.

Dessutom drog man i svensk kommunistpress samma parallell med det ”stora fosterländska kriget” mot Napoleon 1812 som Stalin och Molotov i deras tal till nationen.²⁷ Den koppling bakåt som sovjetledarna gjorde tjänade bland annat syftet att inympa mod hos det sovjetiska folket genom att visa att man tidigare befunnit sig i samma svåra situation och klarat den. För de svenska kommunisternas del användes snarare den formen av nationalistisk propaganda för att visa, att det inte var första gången den ryska armén utkämpade ett befrielsekrig: ”Ur historiska källor vet vi att i alla städer, som den ryska armén 1813 passerade, höjdes begeistrade rop: Befriaren kommer!”²⁸

Sovjetunionens inträde i kriget fick en enorm betydelse för det svenska kommunistpartiet. Sovjets roll i världspolitiken blev en stormakts. Tidigare hade Sovjet intagit en undanskymd, isolerad och allmänt misstrodd ställning. Att detta även stärkte de svenska kommunisternas självförtroende var givet. När partiledaren Linderot inför programkommissionen (efter Kominterns upplösning tillsatt på rikskonferens i juni 1943) den 23 januari 1944 behandlade den internationella situationen, betonade han med tillfredsställelse Sovjets växande inflytande

Sovjetunionen verkar med en oerhörd kraft i världspolitiken, och det är nog inte bara temporärt genom sin militära kraft som Sovjetunionen börjar spela denna oerhörda roll i världspolitiken, det är inte så att Sovjetunionens betydelse upphör när Hitlerarméerna är kastade utanför Sovjetunionens gränser, utan dess betydelse världshistoriskt sett växer under hela krigets förlopp, och efter krigets förlopp kommer den att vara mer betydelsefull än i dag.²⁹

²⁵ ND 7.11.41. Heroismen utgör i dag ett väsentligt drag i den sovjetiska historiesynen på andra världskriget. Ett litet ex ur *A short history of the Communist Party of the Soviet Union*, Moskva 1970, s 249: ”The Great Patriotic War of the Soviet Union had begun. It was a *patriotic* war because the Soviet people were defending their socialist Motherland. It became *Great* because the Soviet people entered a mortal struggle with fascism, on the outcome of which depended not only the future of the Soviet state but also that of the world working class and national liberation movement, the future of all mankind.”

²⁶ ND 19.11.41.

²⁷ Om Stalin och Molotov, se *Stalin talar under andra världskriget*, en sammanställning utgiven i Stockholm 1944 samt [Frihetskriget mot fascismen](#). Se även Deutscher, *Stalin*, början av kapitlet ”Generalissimus”.

²⁸ NSF nr 31A 28.7-4.8.41.

²⁹ Linderots tal inför möte med AU och PK 23.1.44, pärm A 1944 1, s 2. VPK:s arkiv.

Frågan om freden och socialismen

Alliansen medförde givetvis en anpassning från alla parter sida, från Sovjetunionens främst genom att den revolutionära propagandan försvann. För det svenska kommunistpartiets del betydde det att den understuckna, men ändå klart revolutionära, propagandan för fred genom det ”tredje alternativets seger” likaså försvann. Skillnaden mellan paktperioden och ”alliansperioden” i hållningen till den kommande freden låg däri, att krigsmålet som tidigare uppfattats som revolutionärt nu sammanföll med de allierades rent militära målsättning: att besegra Tyskland. Revolutionen flyttades så att säga fram ett stycke. Frågan är hur långt de svenska kommunisterna tänkte sig det.

De fredsmål som Sovjetunionen genom sin bekännelse till Atlantdeklarationen sade sig kämpa för lämnade genom parollernas mångtydighet brett utrymme för spekulationer. Emellertid talades det där uttryckligen om den politiska demokratins åter rättande såsom det viktigaste fredsmålet. För ett parti med revolution som ett klart uttalat mål i sitt program kunde ett sådant mål i sig inte utöva större lockelse. Försvann därmed tron på kriget som revolutionens barnmorska? Hur framställde kommunisterna den kommande freden, för sig själva och i sina offentliga uttalanden? Det första året efter det tysk-ryska krigets utbrott levde partiet ännu i efterdyningarna från sin egen revolutionära propaganda. De problem som Atlantchartan skapade för dem som ville en revolutionär omdaning av samhället, löste de svenska kommunisterna genom att ställa sig ett steg längre till vänster, trots att de givit den sitt erkännande. De reducerade demokratins återupprättande till ett delmål och tonade fram den revolutionära visionen som något ganska omedelbart förestående efter det formella fredsslutet. I den utåtriktade propagandan gick en klar gräns mellan freden och revolutionen:

När kriget är över kommer det arbetande folket att ställa frågor av väldig räckvidd på dagordningen och de kommunistiska partierna kommer att ställas inför väldigare uppgifter än någonsin tillförne ... En stor tid skall finna kommunisterna redo.³⁰

Inåt var gränserna mellan fred och revolution utsuddade till det obestämbars gräns. På partiets centralkommittémöte i januari 1942 diskuterades den kommande freden, och den bild Hagberg tecknade skiljer sig markant från Atlantdeklarationens liberala fredsmål:

Det tyska sammanbrottet kommer att skapa ett helt nytt politiskt läge där arbetarklassen kommer att ha anledning att träda fram och kräva makten i namn av det enkla faktum att endast arbetarklassen kan genomföra en sådan politik som tryggar en varaktig fred. Och vi måste i vår propaganda klargöra för massorna hur dessa förändringar måste mogna fram under de nuvarande betingelserna i Europa, dvs att vi kanske redan detta år, troligen detta år, har en situation, där folket kan öppna koncentrationslägren och fängelserna i hela Europa, en situation där krafter som länge varit fjärrade kommer att frigöras, krafter vars frigörande kommer att verka på det sociala och politiska skeendet ungefär som en vårflod när den spränger isbojorna.³¹

Detta var en framtidsvision i det ”tredje alternativets” anda. Inte någon av de krigförande togs med i bilden som eventuella segerherrar med egna pretentioner, utan segrarna framställdes som folket självt. Den eftergift Hagberg gjorde åt de nya förutsättningarna var endast att frågan om hur sammanbrottet skulle ske lämnades öppen.

Partiledaren däremot uttryckte sig tvetydigare:

När folken blir herre i eget hus och demokratin upprättas, först då kan freden säkerställas och arbetarklassen under trygga former fullfölja sin historiska mission: skapandet av en socialistisk

³⁰ ND 13.5.42; Se även ND 29.7.41; *Folkviljan* 5-11.6.42; AK 1941u nr 44 s 41.

³¹ Prot från 12:e CK-plenum 10-11.1.42. VPK:s arkiv.

samhällsordning på den internationella solidaritetens och frihetens grundval.³²

Nu kan emellertid Linderots uttalande tolkas på två sätt. Å ena sidan kan han ha använt ordet demokrati i den betydelse som Atlantdeklarationens upphovsmän gjort. Då får också betydelsen av uttrycket ”folken blir herre i eget hus” en speciell betydelse, nämligen då folken gjort sig fria från det nazistiska förtrycket. I en sådan tolkning skjuts revolutionen upp och freden blir endast en förutsättning för en begynnande revolutionär utveckling. Å andra sidan kan ordet demokrati bytas ut mot begreppet proletariats diktatur, och då kommer uttrycket ”folken blir herre i eget hus” att få den betydelse det i allmänhet har i kommunistisk terminologi, nämligen att en socialistisk revolution har genomförts.³³ Fredsmålet blir då revolutionärt. Lyckligtvis finns de blyertsanteckningar som Linderot byggde sitt tal på bevarade och kan bidra till en lösning av tolkningsproblemet. Där står:

Krigsmål: Fascismen krossas och folkets frihet återställs. Fredsmål: Freden säkras genom folkens herravälde i eget hus. Arbetarklassen socialismen. Underordnas den nationella frihetskampen = krigsmålet.³⁴

För Linderot var alltså fredsmålet revolutionärt och inte ”demokratiskt” i enlighet med de allierades målsättning. Den tvetydiga formuleringen var utan tvekan avsiktlig, eftersom talet gavs ut offentligt. Partiledningens synpunkt på den kommande freden skilde sig därför inte så mycket från paktperiodens. I grund och botten var det folken som skulle vinna kriget, även om det militära besegradet av Tyskland lämnades till de allierade.³⁵

På de övriga partistyrelsemöten som hölls, i november 1942 och i juni 1943, diskuterades tydligen inte frågan om den kommande freden. Det finns i varje fall inte några spår i materialet av en sådan diskussion. Det kan ha berott på att freden nu visserligen hade blivit mer konkret men inte de allierades avsikter. Det var först fram mot 1944 frågan om freden och socialismen fick förnyad aktualitet och förändrat innehåll och därmed konsekvenser för partiet, vilka kommer att behandlas längre fram.

1941 års taktiska ramar

Det är svårt att slå fast den nya taktik som kom efter 1941 och inordna den i den långa raden taktiska linjer som växlat och avlöst varann alltsedan Kominterns tillkomst, ty ingen kongress inkallades som kunde ta det förändrade läget under omprövning. Taktikbytet på hösten 1939 hade visserligen inte heller sanktionerats av en kominternkongress, men Kominterns obestridlige ledare, Georgi Dimitrov, hade explicit formulerat den nya taktiken i sin artikel Arbetarklassen och kriget. 1941 saknades även detta. Kominterns roll som taktisk och ideologisk chef var knappt märkbar längre. Naturligtvis blev det ändå en ny taktik — ja, även en ny strategi måste avlösa den föråldrade om kampen mot det imperialistiska kriget. Det låg givetvis i sovjetledarnas intresse att tona ner Komintern och dess roll såsom världsrevolutionens ingenjör och instruktör. Kominterns ställning som mellanhand mellan Sovjetunionen och sektionerna föll därför bort, och den som formulerade sektionernas nya taktik var Josef Stalin.

³² Linderots inledningstal finns ej i protokollet, citatet är hämtat ur den tryckta versionen *Huvudfrågor i svensk politik*, Dagspolitik 1, s 5, Sthlm 1942.

³³ Se B Gustavsson, *Vad vill KFML?*, art i DN 4.8.70: ”Folket måste först bli herre i eget hus, dvs en socialistisk revolution behövs”.

³⁴ Linderots disposition till talet på plenum jan 42. Pärm 1942 1 a. VPK:s arkiv.

³⁵ Ännu försiktigare uttryckte sig Linderot i en artikel i *ViD* nr 3 1942 med titeln: Krigsmål och fredsmål. Ty där uppehöll han sig enbart vid krigsmålet — dvs besegradet av Tyskland och han fastställde ”överallt inser folkmassorna att det första krigsmål som måste vinnas innan något mål för freden över huvud taget kan ställas, det är att återvinna den nationella friheten”.

14 dagar efter det tyska överfallet bröt han sin tystnad och manade till kamp mot den tyska nazismen. Därmed formulerade han även sektionernas nya taktik. Han gjorde det i ordalag som förmodligen avsiktligt skulle påminna om 30-talets:

Detta [kampen mot tyskarna, f a] kommer att bli en enhetsfront mellan de folk som strider för friheten mot förslavande eller hot mot att förslavas av Hitlers fascistiska arméer.³⁶

Men det krävdes ett försiktigt handlag vid hanterandet av denna anknytning till 30-talet. Å ena sidan ville naturligtvis Sovjetunionen ha igen sin gamla roll som fascismens motståndare i första ledet. Å andra sidan ville man inte spela tyskarna i händerna och betona kampens ideologiska förtecken och därvid skrämja bort sådana anhängare som inte ville bidra till socialismens befästande. Det var förmodligen därför Stalin lade tyngdpunkten på enhetsbegreppet och inte på folkfrontsbegreppet. Enhet, det blev också alliansens honnörsord. Men när han gjorde detta, förändrade han innebörden i begreppet enhetsfront. Enhetsfront ditintills hade alltid gällt enheten mellan arbetarpartierna. Nu fick det stå för samlat motstånd mot tyskarna, oavsett klasser eller partier, det fick med andra ord stå för 30-talets folkfrontsbegrepp. Ty folkfronter hade inneburit olika former av politisk samverkan mellan olika partier, grupper och klasser. Ändå kan man inte påstå att 1941 års taktik var en kamouflerad folkfrontstaktik, ty förutsättningarna var helt förändrade.

Den militanta terminologi som utmärkte den kommunistiska rörelsen med begreppen strategi och taktik, förtrupp och avantgarde fick efter juni 1941 ett omedelbart berättigande. Ty strategin och taktiken gällde nu ett konkret militärt mål: att i krig besegra tyskarna. Därmed är skillnaden mellan 30-talets folkfrontstaktik och 40-talets ”enhetsfrontstaktik” klar. Fascismen på 30-talet var en politisk företeelse som av den 7:e världskongressen karaktäriserats som ”en öppen, terroristisk diktatur av finanskapitalets mest reaktionära, mest chauvinistiska och mest imperialistiska element”.³⁷ Som sådan skulle den bekämpas med politiska medel: enhetsfront mellan arbetarpartierna och folkfronter mellan bredare politiska grupper. Eftersom man bekämpade kapitalismens mest elakartade utväxt fick kampen klasskampsdignitet och dess syfte blev revolutionärt. Fascismen på 40-talet var liktydigt med nazistisk erövringspolitik, som bara kunde bekämpas med vapen. Det var inte längre fråga om klasskamp. Det gällde krig mellan nationer, och då blev målet nationellt. Detta avspeglades också i benämningarna på de olika motståndsrörelserna, dvs de gerillarörelser som skapades utifrån Stalins appell om folkens enhetsfront. I Bulgarien upprättades den Fosterländska fronten, i Rumänien den Nationaldemokratiska fronten, i Tjeckoslovakien och Frankrike fick den namnet Nationella fronten och i Jugoslavien Befrielsefronten.³⁸ Det är också viktigt att påpeka att den givna målsättningen i stort sett var Atlantdeklarationens, den återupprättade demokratin. Den kom t ex klart till uttryck i en artikel i *Världen i Dag*, där Stalins enhetsfrontstaktik gick under benämningen: ”De demokratiska folkens enhetsfront”.³⁹ 1941 års taktik var således en militär taktik med ”nation ” och ”demokrati” som enhetsskapande paroller.

Den nationella fronten

Det var givet att det svenska kommunistpartiet inte kunde förverkliga 1941 års taktik i Sverige. Frågan är om de ens insåg dess speciella och ensidiga inriktning på den militära kampen mot tyskarna. Det är möjligt att de i stället såg folkfrontstaktiken återuppstå, en tanke

³⁶ Stalin, *Teori och praktik*, s 329.

³⁷ G Dimitrov, *Enhetens och Folkfrontens problem*, Sthlm 1939, s 3.

³⁸ W Leonhard, *Sowjetideologie heute*. Del 2, Frankfurt am Main 1962, s 60 f.

³⁹ *ViD* nr 39 1941 art av Friedeman.

som förvisso kunde finna näring i de hänvisningar bakåt som skedde i den internationella kommunistpressen.⁴⁰ Det finns vissa tecken som tyder på att det svenska partiet så gott som direkt efter krigsutbrottet i juni 1941 tog vid där man slutat i augusti 1939.⁴¹

Den feltolkning som partiledningen t ex gjorde sig skyldig till i den första proklamationen vid krigsutbrottet i juni 1941 ger stöd åt en sådan tanke. Om nu partiledningen medvetet eller omedvetet översatte det nationella frontbegreppet med folkfrontsbegreppet, infann sig ändå frågan vilket innehåll de kunde skänka detta. Det måste innebära samarbete även med vissa borgerliga grupper som understödde det gemensamma målet, att bekämpa fascismen. Frågan gällde då på vilket sätt denna fara kunde bekämpas i Sverige. Man måste ta ställning till Sveriges del i världskriget. Skulle kommunisterna mana till deltagande i kriget mot tyskarna eller skulle de stödja neutralitetspolitiken? Att det verkligen var en fråga som kommunisterna ställt sig förefaller klart. Ty konsekvenserna av deras ställningstagande till kriget var entydig: ”Vi känner oss inte neutrala, vi är inte likgiltiga för händelseförloppet, vi både hoppas och tror på Sovjetunionens seger”, skrev Ny Dag t ex.⁴²

Utåt motiverades detta ställningstagande med säkerhetspolitiska argument:

Sveriges läge och landets resurser kräver att statsmakternas alla krafter trots allt inriktas på att genom neutralitetspolitik söka skydda freden och bevara oavhängigheten d.v.s. att inte ge efter för krav utifrån som faktiskt berövar Sverige dess självbestämmanderätt.⁴³

Motiveringen inåt var mer uppriktig. Att kräva Sveriges deltagande i kriget skulle totalt isolera partiet från hela det svenska folket. För de medlemmar som ansåg att partiets ställningstagande innebar att partiet ”opportunistiskt anpassa [r] sig till vissa stämningar som i dag dominerar”, framhöll Hagberg ännu mer partiets hjälplösa valsituation:

Vi har inte ett fritt val. Vi kan inte i detta ords egentliga mening välja sida. Vi kan egentligen, statligt betraktat, bara välja mellan att hjälpa den fascistiska nyordningens krafter eller försöka undandra dessa krafter vårt stöd. Det är inför detta val på grund av Sveriges strategiska och geografiska läge som vi rekommenderar det svenska folket strikt neutralitet.⁴⁴

En annan faktor av avgörande betydelse för partiets val var det uttalade intresse som Sovjetunionen sade sig ha av ett neutralt Sverige.⁴⁵ Således var det kring parollen fred genom neutralitet som kommunisterna manade till nationell samling. Därmed kolliderade de med det faktum att en sådan nationell samling med samma målsättning redan existerade. Det var samlingsregeringen.

Att söka skapa en nationell front (eller svensk frihetsfront eller rent av nationell enhet) på basis av olika grupperingar utanför samlingsregeringen med syfte att bevara landets fred genom neutralitetspolitik kunde knappast vara ett tänkbart alternativ. Fältet var för övrigt redan upptaget av gruppen kring *Trots allt!* och *Kämpande Demokrati*. Det var givetvis tänkbart för kommunisterna att liera sig med dessa grupper, men det fanns ett aber — deras

⁴⁰ Se t ex *ViD* nr 32 1942 art av E Fischer: ”Men i dag, i folkens stora blodiga krig för friheten har folkfronten likt en fågel Fenix uppstått i den nationella frihetsfrontens form.”

⁴¹ Se t ex den första proklamationen i juni 1941 *ND* 23.6.41. Se vidare PB-prot 13.8.41, där man beslutade att på nytt utge 11:e kongressens beslut med nytt ”säljande” omslag och ny titel. Pärn 1941 1 a. VPK:s arkiv.

⁴² *ND* 8.8.41.

⁴³ SKP:s proklamation av den 30.6.41; *ND* samma dag; se även AK 1941u nr 44 s 35 (Hagberg).

⁴⁴ Prot från 12:e ek-plenum 10-11.1.42, VPK:s arkiv. Se även Linderots tal vid det utvidgade politbyråmötet 27.5.43, pärn A 1943 1. VPK:s arkiv. Se också Linderot, *Ny Kurs*, Dagspolitik 15, Sthlm 1943, s 8 f.

⁴⁵ McKenzie, *Comintern and World Revolution*, s 181 f: ”Though Sweden was simply urged to persuade a truly neutral policy and to cease making concessions to Germany”.

markant proallierade propaganda kunde utgöra ett hot mot Sverige som neutral stat, något som således kunde komma i motsättning till Sovjetunionen.

Det fanns ytterligare en anledning varför Kämpande Demokrati inte kunde användas för partiets syfte, nämligen dess allt klarare oppositionsställning till socialdemokratin. Ty det centrala för kommunisterna och det som vida överskuggade alla folkfrontsliknande aktioner var deras försök att genomföra en reell enhetsfront mellan arbetarpartierna.⁴⁶ Det innebar givetvis inte att partiet inte kunde kritisera socialdemokratin och dess politik, men det innebar å andra sidan ett taktiskt handikapp att liera sig med en grupp som i sin oppositionspolitik inte skyggade för splittring, där kommunistpropagandan löpte efter parollen ”när det brinner i huset får alla hjälpa till”.

Därmed var valet givet. ”Vi har av politiska nödvändigheter sett oss böra bereda oss väg till den nationella fronten”, erkände Linderot inför centralkommittémötet i november 1942.⁴⁷ Den nationella fronten blev således en underavdelning till den nationella samling som redan fanns. Med andra ord betydde det att det kommunistiska partiet till stor del gav samlingsregeringen sin lojalitet. Det positiva stödet till regeringen motiverades helt och hållet utifrån partiets vilja att bevara landets fred och kommunisterna erkände därmed, att den svenska regeringen trots allt hade de största förutsättningarna för det. Ny Dag fick till och med en reprimand i politbyrå för att den inte tillräckligt klart insett partiets ställningstagande härvidlag:

Den nationella fronten Ny Dags redigering. Det framfördes att Ny Dag inte gav uttryck för partiets politik att stödja regeringen i den mån som denna söker hålla Sverige utanför kriget och i den mån den motsätter sig nazifieringen.⁴⁸

Andra tecken på den positiva inställningen till regeringen framkom i riksdagen, där Linderot försvarade utrikesminister Günther mot Göteborgs h hävdade att han ensam inte kunde angripas, eftersom han var en representant för regeringen, och att regeringen stod bakom honom.⁴⁹ I 1942 års remissdebatt deklarerade Hagberg partiets stöd till regeringen, under förutsättning .att den strävade efter att bevara landets fred.⁵⁰

Någon total kommunistisk underkastelse var det emellertid alls inte fråga om. Visserligen kunde kommunisterna inte i praktiken fylla begreppet nationell front med ett eget innehåll, men de kunde markera en semantisk skillnad. Rent allmänt förklarade därför kommunisterna att de ville en nationell samling av ett annat slag än den officiella. I praktiken betydde det att partiet återvände till folkfrontstidens inställning till regeringen, dvs man gav den sitt stöd men ville smärre förändringar. Nu sade man sig vilja en samling åt vänster och anklagade därmed socialdemokratin för att driva en alltför högerbetonad samarbetspolitik. Hur partiet rent taktiskt skulle förhålla sig till regeringen antydde Erik Karlsson vid centralkommittémötet i januari 1942:

Kommunistiska partiet känner sig mer än andra ansvarigt för en politik, som syftar till att skapa en verkligt nationell samling och där förfäktar den bästa politiken för Sverges fred och frihet. Skall detta då bli en förintande kritik av den nuvarande nationella samlingens hittillsvarande politik, av socialdemokratin undfallande politik som i så många andra kapitalistiska länder fört folken i fördärvet?

⁴⁶ Se avsnittet ”Enhetsfronten 1941-1943” nedan.

⁴⁷ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42, pärm 1942 1 s 23. VPK:s arkiv. Jfr Sparring, *Från Höglund till Hermansson* s 46.

⁴⁸ PB-prot 17.2.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

⁴⁹ FK 1941h nr 45 s 14 ff.

⁵⁰ AK 1942 nr 3 s 27.

... Meningen är inte att hela vår strävan skulle vara att övertala regeringen att så korrigera sin politik att den blir den riktiga, utan syfte är att lägga upp politiken så att vi kan få massorna i rörelse för en sådan korrigering av regeringspolitiken så att den blir i linje med vad folkets grundläggande intressen kräver.⁵¹

Karlssons uttalande pekar på ett nytt taktiskt dilemma för partiet. Partiet hade i stort sett accepterat samlingsregeringens politik, beroende på dess egen position och den nya utrikespolitiska situationen. Å andra sidan hade det den självpåtagna uppgiften att påverka och förändra denna politik.

Det fanns således en spänning i förhållandet till samlingsregeringen som kunde vara mer eller mindre intensiv. Belysande för partiets position var dess ställningstagande till regeringens eftergiftspolitik gentemot tyskarna. Det var givet att man skulle ta ställning mot en sådan politik, och då det kom till allmänhetens kännedom att en hel division tyskar färdades på svenska järnvägar till Finland alldeles efter krigsutbrottet i öster, protesterade partiet våldsamt. ”Aldrig har det svenska folket utsatts för en sådan skymf som regeringskommunikén signalerat”, skrev Ny Dag.⁵² Att reaktionen blev så kraftig får sättas i samband med den allmänna reaktionen på det tyska överfallet på Sovjetunionen, ty sådana angrepp lyste senare med sin frånvaro. En riktigare bild av partiets ställning i transiteringsfrågan ger snarare den resolution som sändes ut från centralkommittémötet i januari 1942. Där hette det bland annat:

Tiden är nu inne att allvarligt pröva huruvida det inte vore fördelaktigt att exempelvis indraga rätten för främmande krigsmakt att transportera soldater och krigsmateriel med svenska trafikmedel (de s.k. permittentresorna), att vägra permission eller avsked från svensk krigsmakt för ”frivilliga”, samt att i handelspolitiken endast taga hänsyn till den svenska folkförsörjningens behov.⁵³

Den var så mild i sina formuleringar, att partiledningen fann anledning att inför centralkommittén närmare förklara detta och teckna det taktiska sammanhanget.

Resolutionen är mycket lugn och behärskad, hovsam skulle man kunna säga. Naturligtvis är den det med beräkning. Den är riktad utåt till massorna och syftar [att] visa att kommunisterna intet högre önskar än vad de progressiva elementen inom alla åskådningar egentligen vill och arbetar för.⁵⁴

Samma hovsamhet präglade också den kommunistiska riksdagsoppositionen i denna fråga.⁵⁵

En sådan försiktig attityd motsvarades på det storpolitiska planet av Sovjetunionens hållning gentemot den tyska permittenttrafiken genom Sverige. Först under sommaren 1942 kom mer allvarliga protester.⁵⁶ På våren 1943 tillspetsades situationen. I sovjetisk press utsattes nu den svenska neutralitetspolitiken för direkt kritik. I Sverige hade det mot slutet av hösten 1942 startats en resolutionsrörelse mot transiteringarna, vilken kulminerade under mars—april 1943.⁵⁷ Trots dessa påtryckningar på partiet att ta upp en mer markerad oppositionspolitik, gick det ändå inte i spetsen för protesterörelsen. Inför partiets centralkommittémöte i november

⁵¹ Prot från 12:e ck-plenum 10-11.1.42. VPK:s arkiv.

⁵² ND 26.6.41.

⁵³ Linderot, *Huvudfrågor i svensk politik*, Dagspolitik 1, s 18.

⁵⁴ Prot från 12:e ck-plenum 10-11.1.42 (Erik Karlsson). VPK:s arkiv.

⁵⁵ Betr kommunisternas opposition i riksdagen om transiteringen se R Karlsson, *Så stoppades tysktågen. Den tyska transiteringstrafiken i svensk politik 1942-1943*, Sthlm 1974, s 147 ff. Se även AK 1942 nr 3 s 34 (Hagberg).

⁵⁶ Karlsson, *Så stoppades tysktågen*, s 86 ff. Samtidigt interPELLERADE Hagberg i frågan i AK 1942 nr 27 s 3 f.

⁵⁷ Karlsson, *Så stoppades tysktågen*, s 159 ff. Se även L Drangel, *Opinionen mot transiteringarna av tysk militärpersonal och tyskt krigsmaterial genom Sverige på svenska järnvägar*. Opubl avh avsnitt, Hist inst, SUAV, Sthlm 1969, s 3-10.

1942 menade Linderot visserligen att partiet i viss mån skulle kunna skärpa sina formuleringar angående regeringens neutralitetspolitik. Någon ny deklaration ansåg han emellertid inte att partiet behövde sända ut. Tvärtom gällde alltså den ståndpunkt som partiet formulerat vid januarikonferensen.⁵⁸ Självfallet fanns det kommunistiska partiet med bland dem som protesterade, men det ställde sig uttryckligen vid sidan av de mest "oresonliga". I en skrivelse som partiet sände till regeringen från sin rikskonferens i juni 1943 hette det betecknande: "Vi är icke ense med de kretsar, som utan hänsyn till den situation i vilken landet befinner sig hävdar att inga som helst medgivanden får göras åt krigförande stater."⁵⁹ Däremot tycks partiledningen ha utnyttjat den opinion som fanns mot den sk eftergiftspolitikerna genom att sammanställa kraven på transiteringstrafikens upphörande med sitt eget krav på transportförbudets upphörande.⁶⁰ Det var samma taktik som partiet använt sig av under hösten 1941 i sina försök att avvärja partiförbud. Då fick parollen om en nationell frihetsfront framför allt tjäna det syftet och den antifascistiska propagandan utnyttjades i samband härmed. Ty kraven på partiförbud var i själva verket tyska krav, vilka, om de beviljades, kunde få de mest vittgående konsekvenser, hette det. Det skulle vara liktydigt med svensk underkastelse under den tyska diktaturen.⁶¹

Den förståelse kommunisterna visade regeringen i transiteringsfrågan bör sättas i samband med de motresolutioner som opinionsrörelsen mot transiteringstrafiken ledde till. Dessa kom från olika socialdemokratiska klubbar och föreningar i landet samt från LO.⁶² Det var alltså något av ett förtroendevotum som även SKP lämnade regeringen. Ett sådant förfarande pekar tydligt på partiets nya strävan till enhet inom arbetarrörelsen, en strävan som således kom att stå i viss motsättning till den hårdare sovjetiska kritiken.

I fråga om regeringens utrikespolitik gentemot Finland intog kommunisterna däremot en klart oppositionell hållning. Här saknades de två faktorer som drivit partiet i riktning mot borgfred. Säkerhetsrisken var ganska liten, och allmänhetens inställning mer dubbelbottnad. Den kommunistiska propagandan följde linjen att Finlands sak var Tysklands, inte vår, och Sveriges politik därigenom riktad mot Norge och Danmark. Denna antifinska propaganda hade minst två orsaker. Dels kunde kommunisterna här utan störningar driva en linje som låg helt i Sovjetunionens intresse, dels torde psykologiska revanschbehov ha spelat en stor roll. Inte minst fanns här ett utmärkt tillfälle att förena det Inhemskas missnöjet med försörjningspolitiken med partiets utrikespolitiska linje eftersom man anklagade regeringen för export av livsmedel till Finland.⁶³

Kommunisternas agerande i transiteringsfrågan visar på problemets art. Den nationella frontens politiska och ideologiska innehåll utgjordes av fred, neutralitet och antifascism. Kring nyckelorden fred och neutralitet kunde de enas med samlingsregeringen. I stället blev det den nationella frontens ideologiska innehåll, dvs det antifascistiska budskapet, som fick stå tillbaka. I någon mån sökte partiet ändå tillgodose det, men utan anknytning till begreppet

⁵⁸ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42 s 2 samt Riktlinjer för rapport om centralkommitténs sammanträde den 21-22. 11.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

⁵⁹ Se *Ny Kurs*, Dagspolitik nr 15, s 37-39, Sthlm 1943.

⁶⁰ Bland de resolutioner som finns i transiteringsfrågan finns en särskild grupp som i första hand vänder sig mot transportförbudet och i andra hand mot transitotrafiken. Se Drangel, *Opinionen mot transiteringarna*, s 5.

⁶¹ Se bl a flygbladet *Himmlerska sagor och svenska ulvars tjut*, Sthlm 1941. Se avsnittet "Ultrademokraterna" i bokens kapitel 2 ("Taktikens dilemma")

⁶² Karlsson, *Så stoppades tysktågen*, s 168 ff.

⁶³ Se t ex *ND* 18.7, 19.7, 21.7, 5.8, 12.8, 17.11.41, 17.9, 12.11.42. Om kommunisternas livsmedellexportkampanj se s 187 ff

nationell front. I stället blev det folkfrontssträvandena som direkt återupplivades. Så startades t ex en kampanj mot femte kolonnen enligt uppgift i politbyråns protokoll den 14 april 1942:

Kampen för skapandet av en svensk front mot femtekolonnen ställes i förgrunden för partiverksamheten efter 1 majkampanjens genomförande.⁶⁴

Det blev emellertid framför allt en uppgift för pressen, som införde en rad ledare och artiklar med titlar som Femte kolonnen i svenska armén och Nazismen i Sverige.⁶⁵ Det var uppenbart att fascism för de svenska kommunisterna alltjämt i första hand var en politisk företeelse i det egna landet. När huvudstöten skulle sättas in mot fascismen, blev det därför hemmanazisterna som kom i skottgluggen, inte den svenska regeringens eftergiftspolitik mot tyskarna. Det var naturligtvis en konsekvens av tolkningen av den nationella fronttaktiken som en renodlad folkfronttaktik.

En ännu mer påtaglig anknytning till folkfrontstiden var bildandet av tidskriften Kulturfront, som utkom med sitt första nummer i september 1931. Namnet hade lånats från det första försöket till folkfrontsbildning i Sverige. Redan 1935 hade nämligen författaren Henry Peter Matthis skapat en förening med samma namn, och på våren 1936 utgavs också en tidskrift, Kulturfront. 30-talets Kulturfront hade uppenbarligen samlat antifascister av alla politiska schatteringar.⁶⁶ 40-talets tidskrift var emellertid ett rent kommunistiskt initiativ. Redaktionen utgjordes av gamla clartémedlemmar och intellektuella kommunister: ansvarig utgivare var C H Hermansson, och de övriga redaktionsmedlemmarna var Eskil Bergen, Harald Rubinstein, John Takman samt Sten Kruse. Innehållet präglades mer av politiskt än kulturellt material. Den svenska neutralitetspolitiken, utrikeshandeln med Tyskland, den tyska krigföringen och den femte kolonnens verksamhet var ämnen av hög prioritet. Kommunistpropaganda å la Ny Dag förekom inte. Däremot tog Kulturfront klart ställning för partiet, vilket inte minst visade sig på hösten 1941, genom inlägg i partiförbudsfrågan. Dessutom kan man hävda att partilinjen följdes, eftersom partiets stora kampanjer tydligt avspeglades i tidningens val och behandling av ämnen.⁶⁷

I oktober 1942 breddades tidskriftens bas så till vida att det i den ombildade redaktionskommittén fanns skribenter utan kommunistisk partitillhörighet, som Erik Blomberg, Josef Kjellgren och Victor Svanberg. Samtidigt ändrades dess innehåll och tidskriften blev nu mer förtjänt av sitt namn, då kulturella ämnen fick företräde framför rent politiska. På ett möte med arbetsutskottets sekretariat på hösten 1944 beslöts emellertid om tidningens avveckling, förmodligen av ekonomiska skäl.⁶⁸

Det är givet att det fanns en del smärre ideologiska problem förknippade med kommunisternas uppslutning kring den nationella borgfreden. Det ena var den starka tonvikten på det nationella. Det föranledde partiordföranden att inför centralkommitténs plenum i januari 1942 framhålla, liksom han ofta vid taktikförändringar fick framhålla, att det förvisso inte skett någon principiell förändring.

⁶⁴ PB-prot 14.4.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

⁶⁵ Se t ex ND 1942: 6.5 Kooperativ Quislingreklam, led 8.5 om Drags osten, led 18.5 Nazismen i Sverge, led 28.5 Högern på nyordnarstråten, led 5.6 Femtekolonnen i svenska armén, 26.6 art Vem dömer i svenska domstolar, 29.6 led Nazisterna provocerar, led 4.7 Där finns spionerna.

⁶⁶ T Nerman, *Trots allt!*, Sthlm 1954, s 47 ff. Drangel, *Den kämpande demokratin, En studie i antinazistisk motståndsrörelse*, s 1 f; se även *Ord och Bild* nr 7 1972, art av Britt Hultén, Kulturell beredskap 30-talet och tidskrifterna.

⁶⁷ Se t ex *Kulturfront* nr 6, 7 och nr 10 1942 (art om inflationen).

⁶⁸ AU-prot 26.9.44, pärm 1944 1. VPK:s arkiv.

Vi skall alltså komma ihåg att vi är internationalister, och det är inte någon förändring av våra principer eller vår världsåskådning när vi lägger hela tyngdpunkten i vår politik på den nationella fronten där vi sätter ett svagt citationstecken på ordet nationella.⁶⁹

På så vis tog Linderot udden ur det redan tomma begreppet och bidrog än mer till att förvandla det till en floskel.

Det andra var det faktum att även högerpartiet ingick i den nationella samling som partiet alltså accepterade. Det skapade en viss osäkerhet i frågan om högerpartiet fortfarande var ett lovligt byte. Vid samma centralkommittémöte som ovan förklarade därför Ossian Gabrielsson var gränserna gick. Trots hänsyn till regeringen fick kritik av den s k femte kolonnen inom högerpartiet bedrivas.⁷⁰

De svenska kommunisternas försök att skapa en nationell front i Sverige efter juni 1941 var dömt att misslyckas redan från början. Det fanns inga förutsättningar över huvud tåget för en sådan taktik i ett neutralt land styrt av en samlingsregering. Inte heller fanns det gynnsamma förutsättningar för ett återupptagande av den mer renodlat antifascistiska folkfronten. Där måste kommunisterna se sig föregångna av nermangruppen Kämpande Demokrati. Trots allt tal om att huvudpunkten i partiets politik skulle läggas på den nationella fronten eller på kampanjer mot femte kolonnen, blev resultatet av 1941 års taktiska huvudingrediens därför endast om retorik. I stället fick partiet lov att ansluta sig till den nationella samling som redan fanns. Men när de politiska nödvändigheter med vilka Linderot motiverat partiets uppslutning kring borgfreden upphörde, och Sveriges läge föreföll alltmer tryggat och den tyska krigslyckan definitivt svängt, försvann förutsättningarna för den kommunistiska lojaliteten. Det brann inte längre i huset, det knorrades tvärtom över den dåliga hushållningen. Partiet kunde därför ställa sig i opposition utan att hämmas av en mer eller mindre förstående inställning till regeringens svårigheter. Det nationella frontbegreppet var inte längre något alternativ. I stället tog partiet fasta på den ”samling till vänster”, varmed de velat fylla begreppet, och på den 12:e partikongressen 1944 ställdes parollen vänsterregering som ett alternativ till krigets samlingsregering. Vänsterregering innebar helt enkelt ett slags folkfrontsregering, en sammanlutning av olika radikala krafter oavsett partifärg. Alltjämt var det fascismen som fick motivera samlingsregeringen, och det var fascismen som ett slags politisk ohyra det gällde att bekämpa, inte den tyska krigsmakten. Därmed hade partiet befriat sig från de sista resterna av de förvirrande innovationer som 1941 års taktik inneburit för dem och lät i stället folkfrontstaktiken (i den tappning de gav den) utsträckas till att omfatta även regeringsplanet.⁷¹

Det nationella försvaret

Med den nationella fronten följde givetvis ett totalt kommunistiskt anammande av uppbyggnad och försvar av den borgerligt-demokratiska staten. I deklarationen i maj 1941 hade partiet redan tagit ställning klart och otvetydigt.⁷² Efter det tyska överfallet på Sovjetunionen gick partiet ännu ett steg längre. I resolutionen från den 30 juni krävdes ”att landets alla resurser användes för att försvara den nationella självbestämmanderätten och folkets frihet”.⁷³ På vilket sätt visade sig den positiva hållningen? Återskapades därmed folkfrontstidens

⁶⁹ Linderots sluttal vid 12:e ck-plenum 10-11.1.42, s 3. VPK:s arkiv.

⁷⁰ Ibidem. ”Vår ställning till regeringen hindrar inte att vi skärper kampen mot femte kolonnen inom högerpartiet.”

⁷¹ Se s 237.

⁷² Se s 99.

⁷³ ND 30.6.41.

ideologiska problem? Ty den försvarsvänlighet som 1935 års taktik medfört och vilken varit betydligt mer återhållsam än 40-talets hade inte utan vidare kunnat sväljas. Lösningen då hade varit ett bejakande med reservationer och en rad genomgripande krav på militärväsendets demokratisering samt en kanalisering av försvarsviljan till skytterörelserna.⁷⁴

Huruvida det förekom motstånd inom partiet mot den totala uppslutningen kring försvar och upprustning är omöjligt att veta. I januari 1942 hade Ossian Gabrielsson endast vagt antytt att den s k sekterism som fanns inom partiet skulle komma att medföra motstånd ”i denna fråga”.⁷⁵ Några tecken på ett sådant motstånd finns emellertid över huvud taget inte. En av anledningarna härtill är förmodligen att det inte fanns någon större anledning till motstånd, eftersom partiet låg lågt i de försvarspolitiska debatterna och över huvud taget inte tog några initiativ i försvarsvänlig riktning.

Det mest positiva utslaget av den kommunistiska försvarsviljan var partiets uppslutning på regeringens sida i värnpliktsfrågan på hösten 1941. Regeringen hade i en proposition föreslagit en förlängning av värnpliktstiden från 360 till 450 dagar. ”Vi kommunister ha också vid en prövning av det föreliggande förslaget, med utgångspunkt från landets läge, beslutat oss för att inta en positiv ställning till förslaget”, förklarade Senander. Därmed tog partiet ställning mot ett försiktigare alternativ som föreslogs av några folkpartister och socialdemokrater, vilka i en motion yrkade på en fortsättning av den provisoriska linjen. Senander tog dock tillfället i akt att samtidigt kräva en förbättring av de värnpliktigas löner, ett krav som övervintrat från pakttiden.⁷⁶

Mer belysande för partiets ovilja att ta ställning och dess önskan att ligga lågt var hållningen till 1942 års försvarsordning (resultatet av 1941 års försvarsutredning) vari försvarets kostnader fastställdes för en femårsperiod med en årlig kostnad av ca 755 miljoner kronor. Det var den dittills mest omfattande och kostsamma försvarsordning landet haft.⁷⁷ Alternativet var, liksom i värnpliktsfrågan, ett fortsatt provisorium, dvs att inte binda sig för ett framtida starkt försvar. I den omfattande debatt som följde på propositionen, deltog kommunisterna endast med sekundära inlägg. Senander t ex pläderade för försvarets demokratisering och passade på att kritisera arbetskompanierna.⁷⁸ Hagberg, som också deltog i debatten, aktade sig för att uttala några principiella omdömen om planen men markerade, med sitt avståndstagande från de kryssarbyggen som den rymde, att han föredrog ett mer elastiskt försvar.⁷⁹ I voteringen, där regeringens förslag ställdes mot ett förslag från mellanpartierna om fortsatt provisorium, ställde sig kommunisterna på de senares sida.⁸⁰ Därmed hade de visat sin ovilja mot att binda sig för ett fortsatt starkt försvar. I kryssarfrågan gick de för övrigt på en aktiv avståndslinje genom en motion på våren 1943.⁸¹

På kongressen 1944 tog man emellertid bladet från munnen och deklarerade sin ståndpunkt till försvaret. Att Sverige även efter kriget behövde ett försvar slogs fast. Fritjof Lager motiverade det utifrån den fara som kapitalismen i sig innebar, framför allt för de små natio-

⁷⁴ Se s 92 ff.

⁷⁵ Prot från 12:e ck-plenum 10-11.1.42. (Ossian Gabrielsson) VPK:s arkiv.

⁷⁶ Prop 1941 nr 318; AK 1941u nr 51 s 90 (Senander) . Se vidare Zetterberg, *Liberalism i kris*, s 214 ff; Molin, *Folkhemmet, försvaret och demokratin*, s 68 ff; Sand, *Samverkan under motstånd*, s 35 ff.

⁷⁷ Prop 1942 nr 210. För denna frågas utförliga behandling se Zetterberg, *Liberalism i kris*, s 217 ff; Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 70 ff; Sand, *Samverkan under motstånd*, s 45 ff.

⁷⁸ AK 1942 nr 24 s 110 f (Senander).

⁷⁹ Ibidem s 124 ff (Hagberg).

⁸⁰ Vot prot 1942 nr 37.

⁸¹ Mot 1943 FK nr 153.

nera. Att det ideologiska dilemma alltjämt existerade framgår av att det första kravet på ett försvar var garantier för att det inte skulle kunna användas mot folkets och landets intressen. Uppenbarligen tänkte sig kommunisterna, att man på reformistisk väg i ett alltjämt kapitalistiskt samhälle skulle kunna bygga bort det, enligt dem, stora motsättning som rådde mellan folket och krigsmakten, ”så att nation och försvar helt smälter samman”. Det främsta medlet som de anvisade för att nå ett sådant sakernas tillstånd skulle vara att förändra, dvs vidga, basen för officerskårens rekrytering. Andra krav i liknande riktning var kravet på rustningsindustrins frigörande från privat inflytande.

Försvarets effektivitet skulle tillgodoses genom ”modern, lämplig beväpning”, varvid de tunga kryssarna åter kritiserades, samt genom totalmobilisering av folket i händelse av krig, där frivillighetens princip ersattes med pliktens.⁸²

På våren 1945 lämnade partiet en motion för att få dessa synpunkter beaktade i den försvarsutredning som skulle tillsättas.⁸³

Bejakandet av försvaret och den reformism som förmärks i förslaget vill en förbättrad försvarsmakt hade naturligtvis sin grund i folkfronttidens uppsplätning som skedde mellan diktatoriska och demokratiska länder. Kriget förde med sig att det som på 30-talet fortfarande hade betecknats som en tidsbegränsad taktik nu stelnade och djupnade, så att många av de reservationer som då funnits föll bort. Det finns all anledning att återkomma till hela denna problematik, där försvaret trots allt är av underordnad betydelse.

Enhetsfronten 1941-1943

Först måste det än en gång konstateras att det nationella frontbegreppet för det kommunistiska partiet upplevts som främmande och omöjligt att förverkliga i Sverige. I stället märktes en allmän strävan hos partiet att suddas bort paktåren och direkt gripa tillbaka på folkfronttiden med dess analys av fascism och socialdemokrati m m och således på dess taktik. Indirekt stöd kunde man hämta i 1941 års taktik, om man bortsåg från att enhetsfrontsbegreppet hade omvandlats och i stället tolkade det ideologiskt korrekt, dvs som en taktik för enhet mellan arbetarpartierna. Dessutom måste en bedömning av Sveriges läge, som onekligen var speciellt eftersom landet inte var indraget i kriget, ha spelat en roll för partiledningens taktiska val. Det var alltså enhetsfronten som utgjorde det tunga inslaget i den nya taktiken. Enhetsfrontsbegreppet var emellertid ett flexibelt begrepp, som sedan 1921 fått beteckna kommunisternas taktiska uppträdande gentemot socialdemokratin i alla dess variationer. När begreppet första gången användes betecknade det ett närmande till socialdemokratin, där aktionsenhet mellan arbetarpartier kunde förverkligas på olika nivåer.⁸⁴ Så småningom utkristalliserades begreppen enhetsfront underifrån, respektive enhetsfront ovanifrån. Därmed hade begreppsförvirringen börjat. Ty enhetsfront underifrån fick oftast beteckna en renodlad splittringstaktik, där det gällde att få över så många socialdemokratiska arbetare som möjligt från de reformistiska arbetarpartierna och där ett av syftena var att ”avslöja” dessa ledare och deras klassamarbetspolitik. En sådan taktik kunde emellertid tillämpas både under höger- och vänsterperioder, dvs i såväl revolutionära som icke-revolutionära situationer. Den 6:e komintern-

⁸² Prot från 12:e partikongressen 6.5-9.5. 44, inlägg av F Lager, pärm A 1944 2. VPK:s arkiv.

⁸³ Mot 1945 FK nr 124.

⁸⁴ *Outline History of the Communist International*, s 140 ff; Carr, *Ryska revolutionen*, del III, s 445 f. *Zenit* nr 18 1970, Arvidsson, Berntson, *Kommunistiska Internationalen*; Leonhard *Sowjetideologie Heute*, s 60 f; Borkenau, *Der Europäische Kommunismus*, s 45 ff. Dock menar B Lazitch i *Les partis Communistes d'Europe 1919-1955*, Paris 1956, att enhetsfrontsbegreppet infördes först 1922, s 27.

kongressen, som ägde rum på hösten 1928 och som proklamerade en ultravänsterlinje vilken vanligtvis går under benämningen ”klass mot klass”, använde sig t ex av enhetsfront- underifrån-begreppet för att beteckna kommunisternas taktik gentemot socialdemokratin.⁸⁵ På den 5:e världskongressen hade samma taktik påbjudits, men syftet var då att ge taktiken en vänsterprägel som den inte hade.⁸⁶

När det svenska kommunistpartiet 1941 grep tillbaka till folkfrontstidens taktik, aktualiserades därmed 1935 års tolkning av enhetsfronts-begreppet. Det hade då utvecklats, och de stereotypa former som kunde förstås med ”underifrån” respektive ”ovanifrån” hade förlorat sin aktualitet.⁸⁷ Det väsentliga var att syftet med enheten fått en vidare bas. Enhet skulle skapas mot den fascistiska faran. Därmed hade Komintern prioriterat hotet mot arbetarklassen, och följaktligen måste förhållandet till socialdemokratin tas under omprövning. En ny analys krävdes.

Socialdemokratin förklarades på hösten 1935 vara sammansatt av en vänster- och en högerflygel. Därmed var taktiken också given. Den enhet som skulle förverkligas skulle knyta an till vänstern inom socialdemokratin. Således fick enhetsfronten en form som varken kunde betecknas som ”ovanifrån” eller ”underifrån”. Kommunisterna skulle nu ta fasta på krav som fördes fram av socialdemokraterna själva eller av någon av dess ledare och på så vis förena sig med de socialdemokratiska arbetarna på deras egna villkor, mot högern inom socialdemokratin, dvs oftast mot de socialdemokratiska regeringarna.

Därigenom att kommunisterna i de länder, där det finnes en socialdemokratisk regering, utnyttjar motsvarande delkrav ur de socialdemokratiska partiernas egen plattform och de socialdemokratiska ministrarnas vallöften som utgångspunkt för gemensamma aktioner med socialdemokratiska partier och organisationer, kan de sedan lättare utveckla en kampanj för upprättandet av enhetsfront på grundvalen av en rad andra av massornas krav i kampen mot kapitalets offensiv, mot fascismen och krigsfaran.⁸⁸

Det var återigen en i endräkt förklädd splittringstaktik, vilket än mer kommer fram i den 7:e världskongressens diskussion i frågan om politisk enhet och inte blott aktionsenhet var tänkbar mellan arbetarpartierna. De villkor som då fastställdes kan lättast karaktäriseras som en total socialdemokratisk underkastelse under de väsentligaste bolsjevistiska principerna: proletariats diktatur och den demokratiska centralismen som den nya politiska enhetens ryggrad. Sant var att fascismen var den enande faktorn, alibit för kommunisternas nya bedömning av socialdemokratin. Dock kunde, och skulle, aktionsenhet även omfatta gemensamma krav på förbättring av arbetarklassens dagsaktuella situation. Därmed fördes ett revolutionärt drag in i 1935 års taktik, ty syftet med aktionsenheten på denna basis var att leda in arbetarna i den revolutionära klasskampen och fram till den proletära revolutionen.

Det är således alltför förenklat att påstå, att 1935 års taktik var en enhetstaktik ovanifrån. Om man vill använda begreppen så, var det snarare en kombination av de båda elementen ovanifrån och underifrån. Ty givetvis innebar 1935 års taktik aktionsenhet även med de social-

⁸⁵ *Zenit* nr 18 1970, Arvidsson, Berntson, Kommunistiska Internationalen. ”Klass mot klass”-parollen gällde främst i Frankrike. I England löd parollen: ”Öppet krig mot labour” och i Tyskland: ”Socialdemokratin, fiende nummer 1” (sic). Se Lazitch, *Les partis Communistes d'Europe*, s 28.

⁸⁶ *Ibidem*. Fö hänvisas till de i not 84 angivna arbetena.

⁸⁷ Dimitrov, *Enhetens och folkfrontens problem*, s 100, där denne driver med de ”schematiker” och ”katederpedanter” som konstruerar scheman för taktiken i teman ”uppifrån” och ”nerifrån”.

⁸⁸ *Ibidem* s 57.

demokratiska ledarna, en enhet som därmed kunde utsträckas ända till regeringsplanet.⁸⁹ Det som förstärker tendensen ovanifrån var givetvis själva folkfrontsbegreppet — vida politiska grupperingar från arbetarpartier till liberaler och kristna.⁹⁰

Det som paktperioden inneburit för den svenska sektionen var, att alla dessa distinktioner och förnyelser av enhetsfrontsbegreppet fallit bort i och med att Komintern återinförde den ”verkliga” enhetsfronten, dvs en enhet av snarast 1928 års Emellertid hade den svenska parti-ledningen även under denna period utnyttjat folkfrontstidens enhetsbegrepp för att undvika total isolering och sekterism, trots att analysen av socialdemokratin inte längre gav sanktion åt en sådan taktik. Det väsentliga var att syftet med enhetsfronten under paktperioden var helt olikt folkfrontstidens, och det var där som det stora brottet i taktiken uppstod, inte i själva begreppsapparaten.

Om således syftet under 1939-1941 varit rent defensivt, dvs att undvika att totalt sopas bort från det politiska livet, blev syftet efter juni 1941 att vidga partiets bas genom att från socialdemokraterna söka få över så många medlemmar/väljare som möjligt.

Omedelbart efter krigsutbrottet i öster mobiliserades medlemmarna för den nya enheten.

Vi har vänner inom socialdemokratin ... Det förefaller som om man ännu inte överallt kommit till insikt härom. På sina håll lever man ännu kvar i gamla föreställningar att socialdemokratiska arbetare inte är möjliga att vinna för aktivt stöd åt vårt parti och dess politik. Dessa föreställningar är mycket skadliga. De leder till avskildhet från massorna, till sekterism.⁹¹

I pressen startades enhetspropagandan. Den löpte efter linjen att mera se till det som enar än det som skiljer och att framhålla det gemensamma målet: friheten och demokratin.

Vi har aldrig stuckit under stol med de djupa principiella och även taktiska meningsskiljaktigheter som finnes mellan kommunister och socialdemokrater och gör det inte heller nu. Men man ska vara bra märkvärdigt funtad för att inte inse, att det i dagens aktuella huvudfrågor finns mer som förenar än som skiljer arbetarrörelsens båda huvudriktningar.⁹²

I en artikel i *Kommunistiska Meddelanden* karaktäriserade Erik Karlsson partiets nya taktik som enhetsfront underifrån.

Vår taktiska huvudlinje har varit och är enhetsfronten. Den har växlat i sin utformning flera gånger under innevarande etapp. [vilken Erik Karlsson räknade från 1933, därmed negligerande det strategiska avbrottet 1939-1941] Men till sina grundelement är den kvar. Just nu ligger tyngdpunkten på skapandet av enhetsfront underifrån. Före kriget var den tidvis även en enhetsfront ovanifrån.⁹³

Mer i enlighet med 1935 års speciella enhetsfrontstaktik beskrev Gösta Kempe på centralkommittémötet i januari partiets nya strävan:

Enhetsfronten är inte bara en kamp underifrån, utan man måste också bearbeta lokala

⁸⁹ Se bokens sista kapitel "Ett marxistiskt enhetsparti", avsnittet "Ett marxistiskt enhetsparti".

⁹⁰ Se t ex McKenzie, *Comintern and World Revolution*, s 184, där han använder uttrycket "Popular Front from above".

⁹¹ *Kom Medd* nr 9.19.41. Det är f ö en slående parallell till omsvängningen 1935, vilket visar att problemets art var densamma. "Men vi måste också förstå att det i vårt lands socialistiska och socialdemokratiska partier också finns ärligt folk, att inte alla är 'förrädare' och arbetsköpareagenter." Citatet från disk vid ck-plenum 12-13.1. 35, pärm A 1935 1. VPK:s arkiv.

⁹² Ex *ND* 15.12, 29.12.41, 26.2, 20.4, 30.4, 2.5.42, 12.4, 5.5.43. Se även *ViD* nr 15 1941, nr 17, 22, 36 1942. Se även *Arbetarnas enhet - vägen till seger*, Dagspolitik 14 1943; cit *ND* 26.2.42.

⁹³ E Karlsson, *Massparti eller sekt*, art i *Kom Medd* nr 4 1943.

socialdemokratiska ledare för att få dem med på en riktig politik.⁹⁴

Det var snarast så att verkligheten inte tillät det vidare enhetsarbete som partiet efter 1941 sökte uppnå. Därför kom termen enhetsfront underifrån att få inta platsen som partiets officiella taktik, fast det i själva verket var i brist på bättre och trots att syftet var ett helt annat än det som en enhetsfront underifrån borde leda till. Inför ett utvidgat politbyråmöte i maj 1943 erkände också Linderot att partiet syftade till en alltmer högerbetonad enhet med socialdemokraterna men att den socialdemokratiska ledningen inte nappade på enhetsinvertonerna.⁹⁵ Därför måste partiet inrikta sig på enhetstaktik underifrån. Det som komplicerade genomförandet av den nya taktiken var dess inneboende motsättning, det dialektiska förhållande som rådde mellan elementen ”ovanifrån” och ”underifrån”. Till detta kom också den inlindade lojalitet som SKP trots allt visade den officiella nationella samlingen.

Å ena sidan sökte SKP åstadkomma aktionsenhet främst inom fackföreningarna mot den lönepolitik som fördes, efter hösten 1942 mot pris- och lönestoppet, mot de represalier som drabbat kommunisterna i fackföreningarna mot transport- och partiförbudet och mot transiteringspolitiken.⁹⁶

Å andra sidan sökte partiledningen enheten ovanifrån, vilket framför allt visade sig vid då samdemonstrationer med socialdemokraterna förordades. Det betydde att kritiken måste mildras och att partiet intog en förstående attityd till de svårigheter som kriget skapade för regeringen. I transiteringsfrågan hade kommunisterna, som tidigare framkommit, också gått på en avvägningslinje, där kritiken trots allt blandades upp med en viss förståelse. De olika elementen i den taktiska linjen försköts givetvis av de yttre förhållanden som partiet påverkades av. Partiets ömtåliga position på hösten 1941 bidrog till att kritiken var tämligen ”hovsam”. När det däremot gån framåt för kommunisterna, vilket klart kunde avläsas i fackföreningsvalen och i 1942 års landstingsval,⁹⁷ fylldes innehållet i enhetsaktionerna underifrån med allt skarpare kritik

Hur partiet sökte lösa denna motsättning kommer framför allt att behandlas i följande kapitel om den ekonomiska politiken.

Den nya enhetstaktiken förde med nödvändighet med sig att socialdemokratin måste underkastas en ny analys, liksom skett vid Kominterns 7:e kongress 1935. Ty paktperiodens analys av socialdemokratin gick inte att förena med de nya enhetssträvandena. Någon egentlig analys kom inte förrän i november 1942, då partiet samlades för att möta regeringens nya utspel på det inrikesekonomiska området, prisstoppet. Dessförinnan talades det internt i tämligen vaga ordalag om socialdemokratins internationella kris, om Andra Internationals upplösning och om det ”namnlösa elände” som dess politik medfört. Det var således en fortsättning av paktperiodens oförsonliga hållning. I november 1942 tog emellertid Linderot upp socialdemokratin till diskussion. Analysen byggde självfallet på kommunisternas karaktäristik av socialdemokraternas klassarbetsideologi. En sådan karaktäristik var tämligen statisk. I januari 1942 hade Hilding Hagberg formulerat den sålunda:

Per Albin Hanssons hela politiska ideologi har varit klassarbete. Hela socialdemokratin driver

⁹⁴ Prot från 12:e ck-plenum 10-11.1.42. VPK:s arkiv.

⁹⁵ Linderots tal inför utvidgat politbyråmöte 27.5.43, s 15, pärm A 1943 1. VPK:s arkiv. Talet finns, något friserat, återgivet i *Linderot-Masslinjen*, tal och skrifter av Sven Linderot i urval och med inledning av Per Olov Zennström, Sthlm 1972.

⁹⁶ Se s 202 ff och s 231 f. Se även prot från ck-plenum 21-22.11.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

⁹⁷ *Kommunisterna och fackföreningsrörelsen* III. LO:s klippsamling. Arb A. Statistisk årsbok 1944.

också tesen att det för arbetarklassen är bättre med en mager förlikning än en fet process.⁹⁸

Kriget hade förstärkt socialdemokraternas klassarbetstendens. Det var knappt att socialdemokraterna kunde kallas för ens reformister, menade Linderot, ty de är ju emot reformer i dag. Revisionisterna kring Bernstein var sprakande revolutionärer jämfört med ”de moderna socialdemokratiska professorerna av 1942” fortsatte partiledaren och underströk därmed, att socialdemokraterna tog allt mer avstånd från sin ideologis socialistiska innehåll.

Kriget hade också påverkat reformistledarna inom fackföreningarna. Dem ville partiordföranden karaktärisera som monopolkapitalets verkställande organ inom den fackliga rörelsen. ”Det är naturligtvis oerhört hårt sagt att den reformistiska ledningen dikterar monopolkapitalets vilja, men det är inte för hårt”, fastslog Linderot. Men det var ändå märkbart att Wigforss undslapp konkret kritik, liksom övriga socialdemokratiska regeringsledamöter. I stället fick den mer abstrakta ”socialdemokratismen” utgöra syndabocken.

Som en reaktion mot den allt mer högerbetonade utveckling som Linderot således tyckte sig spåra inom socialdemokratin hade det emellertid utvecklats en vänster, som inte bara omfattade en Georg Branting utan även arbetare inom fackföreningarna och t o m funktionärer långt upp i landssekretariatet. Det gällde nu för partiet att knyta an ”till de goda traditionerna hos socialdemokratin”.⁹⁹ Den elastiska analys som Linderot härmed presenterade passade den nya taktiken som hand i handske. Mot klassarbetsideologerna och monopolkapitalets drängar kunde, och skulle, en oförsonlig attityd intas och aktioner ”underifrån” verkställas. Å andra sidan förklarade existensen av en socialdemokratisk vänsterflygel att kommunisterna alls kunde satsa på enhet och samarbete. Dessutom hade inte Linderot i sin analys uttryckligen anklagat socialdemokratin för att frivilligt ha påtagit sig rollen av sociala nedrustare och monopolkapitalets verkställande organ inom fackföreningsrörelsen. Därigenom gavs utrymme för såväl positiva som negativa värderingar. Analysen lämnade med andra ord vägen öppen för samarbete, samtidigt som den ville tillfredsställa den mest revolutionära falangen inom partiet.

Det sista var inte minst viktigt. Ty introducerandet och genomförandet av enhetstaktiken gick ingalunda smärtfritt. Den högerlinje som enhetstaktiken i praktiken innebar, jämte den traditionella ställning partiet sedan sin begynnelse haft som socialdemokratin främsta opponent, borgade i sig för slitningar. Vid Kominterns 7:e världskongress hade Dimitrov själv haft några ord att säga om detta förhållande. Efter att ha medgivit faran för högeropportunist vände sig Dimitrov med skärpa mot de ”sektister”, som genom sin ”självbelåtenhet”, sin ”doktrinära inskränkthet” inte ville, eller kunde, begripa nödvändigheten av massornas aktionsenhet.¹⁰⁰

I det svenska partiet hade introducerandet av enhetsfrontstaktiken 1935 varit förknippat med en rad svårigheter, vilket framgår av ett diskussionsprotokoll från ett centralkommittémöte i januari 1935. Att enhetstaktiken skulle väcka motstånd var ganska självklart, med tanke på att partiet av år 1935 var det parti som fötts ur partisprängningen 1929 och sedan dess fört en ”klass mot klass”-taktik. Det är uppenbart, att många medlemmar måste ha uppfattat parollen ”klass mot klass” och den klara oppositionsställningen till socialdemokratin som ett förverkligande av den marxistiska ideologin och inte som en taktikfråga. Inte för inte måste

⁹⁸ H Hagberg, prot från 12:e ck-plenum 1011.1.42. VPK:s arkiv.

⁹⁹ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹⁰⁰ Dimitrov, *Enhetens och folkfrontens problem*, s 83.

Linderot vid varje taktikbyte påpeka att partiets principiella grund inte berördes.¹⁰¹

Det fanns således två sorters motstånd att övervinna. Det ena var det ideologiskt motiverade motståndet, vilket var det allvarligaste: att partiet genom denna ”högerlinje” skulle påverkas av reformismen, med andra ord att kommunisterna själva kunde komma att tro på den propaganda de i enhetstaktikens intresse bedrev.¹⁰² Denna rädsla är klart utsagd 1935:

Faran för att vi i förverkligandet av enhetsfronten påverkas av reformism är stor. Det föreligger onekligen risk för att vi, från att ha ridit på principerna, tappar bort dem.¹⁰³

Och den fanns fortfarande i november 1942:

Vi har av politiska nödvändigheter sett oss böra bereda oss väg till den nationella fronten ... därvidlag växer emellertid en mycket stor fara upp, den faran att vi blir opportunisterna. Den opportunistiska faran stegras ju mer vi söker bevisa hur goda parter vi är med religiösa, frisinna, högermän o.s.v. ... I var och en bor en livskraftig opportunistisk djävul, som aldrig ger oss ro utan endera driver oss åt höger eller åt vänster ...¹⁰⁴

Det andra motståndet var av mer psykologisk natur, vilket två inlägg i debatten 1935 tydligt exemplifierar. Fritjof Lager pekade på de konkreta svårigheter som nu kunde möta den enskilde partimedlemmen:

När vi nu skall gå ut härifrån CK-plenum är det nog många som har en känsla av att vi kommer i motsättning till partimedlemmarna och att vi känner oss en smula chockerade trots att vi är överens om taktiken ... En medlem sade att det blir nog lite svårt förstås därför att jag satt t.ex. i går och sökte under tre timmar på ett kafé övertyga en kilbomare om det felaktiga i kartellen arbetarepartiet.

Hans kamrat, Sydsvenska Kurirens redaktör Edvin Persson, framställde dilemmat än mer drastiskt:

Det har talats om det osmakliga i att äta upp den soppa som man spottat i. Det är ingenting ovanligt och heller ingenting att vara ledsen för ...¹⁰⁵

Motståndet i dessa bägge former mötte åter partiet efter juni 1941. Från början tycks emellertid det psykologiska motståndet ha dominerat. Anledningen var uppenbarligen den att de svåra dagarna från vintern 1939/1940 hos många hade skapat en stark revansch känsla, en längtan efter hämnd. Diskussionen vid Centralkommitténs plenarsammanträde i januari 1942 innehöll flera vittnesbörd om sådana stämningar i partiet. Gösta Kempe berättade till exempel:

Jag erinrar mig ett yttrande från en partikonferens som jag nyss varit med om i Norrbotten, där en gammal medlem i partiet tog ordet i diskussionen och sade: Låt oss sluta med allt tal om enhets- och folkfront. Och tillade: För närvarande så bör varje ny medlem för att vinna inträde i partiet god-

¹⁰¹ Se avsnittet ”Ställningstagandet till fascismen” i kapitel 1 och ”Den nationella fronten” ovan (i detta kapitel)

¹⁰² Problematiken finns något satiriskt formulerad hos A Ulam, *Lenin and the Bolsheviks*, London 1965, s 259:

”The idea of political alliances has always been one of the most fertile sources of that paranoia which crops up in Communist behavior. You join forces with party X in order to defeat a greater enemy, party Y. But you do it also to expose and unmask X to show its insufficient courage and pusillanimous leaders. But then a horrible thought. What if the 'masses' deceived by this alliance, begin to think of X as a genuinely proletarian party? What if your own people get really chummy with the Socialist Revolutionaries and forget their petty bourgeois character?”, s 259.

¹⁰³ Prot från ck-plenum 12-13.1.35 (Gottfrid Gustavsson), pärm A 1935 1. VPK:s arkiv.

¹⁰⁴ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42 s 24, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹⁰⁵ Prot från ck-plenum 12-13.1.35, pärm A 1935 1. VPK:s arkiv.

känna Sovjetunionens överfall på Finland.¹⁰⁶

Det psykologiska motståndet bottnade rent allmänt i en känsla av förnedring att behöva ta kontakt med socialdemokratiska arbetare.¹⁰⁷ Därtill kom en passivitet som hade sin grund i rädslan för avsked och andra trakasserier, vilket gjorde att politiska diskussioner över huvud taget tycks ha undvikits.¹⁰⁸ Mer ideologiskt färgad var tanken, att tiden arbetade för kommunisterna och att kommunister inte skulle behöva krusa och be om enhet, utan ”den ryska armén sköter om att de [socialdemokraterna, f a] skall få en annan inställning”.¹⁰⁹ En sådan inställning av att vara sig själv nog utgjorde förmodligen grunden för det mer renodlat ideologiska motståndet.

I stort sett tycks oppositionens argument gå ut på att partiet med den nya enhetsfrontstaktiken ”kom bort”, att partiet ”kapitulerade” och kompromissade i en rad principiellt viktiga frågor, att partiet med sin nya taktik direkt understödde ”reformisterna” (framför allt inom fackföreningsrörelsen). Dessutom ansågs de partilösa, de före detta flygsocialisterna och de från socialdemokratin avhoppade, som en viktig faktor som partiet i högre grad borde ta hänsyn till. Det kunde — -- motivera en mer självständig och mer radikal hållning gentemot socialdemokratin.¹¹⁰

Tyngdpunkten i försvaret för enhetsfrontstaktiken kom därför att ligga på det taktiska argumentet, dvs att enhetsfront var en taktisk och inte en ideologisk fråga. Den mest explicita formen hade det fått av Dimitrov 1935:

Man får inte lämna ur sikte, att enhetsfrontstaktiken är en metod att enhetsfronttaktiken är en metod att åskådligt övertyga de socialdemokratiska arbetarna om den kommunistiska politikens riktighet och den socialdemokratiska politikens oriktighet, *inte en försoning med den socialdemokratiska ideologin i praktiken*.¹¹¹

Det är i detta perspektiv som Linderots skarpa attack mot ”socialdemokratismen” i november 1942 måste ses. Man förklarade vidare att partiet hade stora taktiska fördelar att vinna på enhetsstaktiken, ty de objektiva förutsättningarna förelåg för att vinna isteg inom nya skikt av arbetarrörelsen. ”Det skulle vara brottsligt” att inte inse det.¹¹²

Därför kunde det synas som om partiet gjorde ”eftergifter”, men det var i själva verket en metod för att nå fram till de skikt av arbetare som stod under socialdemokratin ledning för att befria dem från detta beroende. Att det inte kunde betraktas som något avsteg från marxism-leninismen sökte partiledningen visa genom att återropa Lenin, varvid särskilt Radikalismen — kommunismens barnsjukdom utnyttjades. Ty där uppmanades kommunisterna att ”nyktert ge akt på just hela den arbetande massans (och ej blott dess längst avancerade representanters)

¹⁰⁶ Prot från 12:e ck-plenum 10-11.1.42. VPK:s arkiv.

¹⁰⁷ Ibidem (Gunnar Öhman). Se även brev från Mälardalens distr till politbyrån, från Georg Greiff 30.12.41: ”Det synes i stället vara så att många av våra kamrater känner det vara oerhört motbjudande och på något sätt förnedrande att knyta förbindelser med socialdemokraterna och deras organisationer.” Pärm 1941 1 a. VPK:s arkiv.

¹⁰⁸ Ibidem (Gunnar Öhman). Se även handskrivet inlägg till ck-konferensen 21-22. 11.42: ”Utrota sekterism, skapa disciplin. En rad organisationer har inte övervunnit isoleringen sedan förra Finlandskriget. De vågar inte framträda av fruktan för trakasserier ...”. Pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹⁰⁹ Ibidem (Ossian Gabrielsson). Se även handskrivet inlägg till ck-plenum 21-22. 11.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹¹⁰ Dessa s k sekteristiska argument härstammar inte från oppositionen själv utan från partiledningens bemötande. Mer om detta nedan. Argumenten främst hämtade ur *Kom Medd* nr 3 och 4 1943.

¹¹¹ Dimitrov, *Enhetens och folkfrontens problem*, s 84.

¹¹² *Kom Medd* nr 3 1942.

verkliga grad av medvetande och beredskap”.¹¹³ Tvärtemot att kommunisterna genom sin nya taktik smittades av reformism, bidrog enhetstaktiken till att skjuta den reformistiska socialdemokratin i sank, förklarade man:

De [dvs ”sekeristerna”, f a] förstår inte att arbetarnas gemensamma demonstrationer första maj var ett steg i syfte att aktivisera de socialdemokratiska arbetarna till gemensam politisk kamp med kommunisterna. De förstår inte att just detta är ett grundskott i hela socialdemokratin föreställningsvärld om klassamarbete, harmoni, idylliskt samliv med bourgeoisin.

Enhetstaktiken hade tvärtom ett revolutionärt syfte: ”De ser inte det revolutionära perspektiv som öppnar sig om vi kan förverkliga aktionsenheten.”¹¹⁴ Den analys som gjordes i partiet för att förklara fenomenet ”sekeristerna” tog fasta dels på de förhållanden som rått ute på arbetsplatser och i fackföreningar under vintern 1939/1940, dels på den roll som partiet fram till 1929 ansågs ha spelat som oppositionsparti mot socialdemokratin.¹¹⁵ Oppositionen inom partiet satte inte spår i diskussioner mellan de s k ”sekeristerna” och de som troget följde partilinjens, ty partilinjens diskuterades inte.¹¹⁶ Den spikades av partiledningen och då framför allt av partiordföranden själv.¹¹⁷ Vetskapen om den interna oppositionen framkom i stället vid partiets sammankomster, då distriktsledare och andra berättade om linjens utförande i praktiken och om de hinder som mötte ute på fältet. De argument som oppositionen framförde kan man således bara komma åt bakvägen, via partiledningens försök att bemöta kritiken och försvara den nya linjen. En tydlig mätare på var partimedlemmarna stod var 1 maj-demonstrationerna. Efter demonstrationen 1 maj 1942 konstaterade politbyrån:

Att det vid genomförandet av partiets taktik i första maj-frågan visat sig att sekerismen ännu är djupt rotad. Svagheter i pressens arbete bidrar till att partimedlemmarna inte tillräckligt snabbt i praktisk handling accepterar ändringar i taktiken.¹¹⁸

Inför 1 maj 1943 intensifierade därför partiledningen försöken att föra ut partilinjens till medlemmarna. Dessa ansträngningar kan följas i politbyråns knapphändiga beslutsprotokoll. På möte den 2 mars beslöts att ett helt nummer av *Kommunistiska Meddelanden* (vilken efter 1 maj 1942 hade bestämts som organ för partikadrerna och där just de ”politiskt-taktiska och teoretiska skälen för partiets politik i skilda situationer” skulle behandlas¹¹⁹) skulle ägnas åt enhetsfronttaktiken. Vidare tilldelades Fritjof Lager uppgiften att skriva en artikel i *Ny Dag* i ämnet. För att riktigt inpränta partilinjens beslöts också att i varje nummer av *Kommunistiska Meddelanden* införa en artikel om enhetsfronten och dess betydelse.¹²⁰ Trots dessa förberedelser blev inte samdemonstrationerna vad partiledningen hoppats.

Det togs som ett allvarligt tecken på att partimedlemmarna ännu inte förstått den nya taktiken. Partiledningen gick till offensiv inåt. Politbyrån beslöt den 11 maj:

- att i *Kommunistiska Meddelanden* införas en artikel om det föreliggande materialet och med grova ord skälla ut dem som ideligen bryter partiets linje och enheten,
- att ställa till rätta de personer som genom sina felaktiga referat och artiklar bryter partilinjens och

¹¹³ Ibidem. Se även H Holmberg, *Enhetsfront betyder samverkan med andra meningsriktningar*, *Kom Medd* nr 3 1943.

¹¹⁴ *Kom Medd* nr 4 1943, G Öhman, *Kritiska synpunkter på genomförandet av första maj*.

¹¹⁵ *ND* 12.4.43 art av F Lager, *Om enhetsfrontens förverkligande*. Jfr *Kom Medd* nr 2 1943.

¹¹⁶ *Kom Medd* nr 4 1943 art av E Karlsson, *Massparti eller sekt?*

¹¹⁷ Se inledningens diskussion om källmaterialet.

¹¹⁸ PB-prot 7.5.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ PB-prot 23.3.43, pärm 1943 1 a. VPK:s arkiv.

förlöjligar själva firandet av 1 maj,

— att en kommission bestående av Öhman, Lager och Kempe behandlar frågan och återkommer med förslag om vilka personer som skall inkallas till Politiska byrån.¹²¹

Vad var det då som brustit i medlemmarnas uppträdande 1 maj? Hur hade partiledningen tänkt sig ett korrekt genomförande? I pressen manades till enhetliga demonstrationer och största möjliga aktivitet för att mobilisera arbetarna för parollerna frihet och demokrati genom fascismens krossande.¹²² Ett sådant uppträdande stötte emellertid på motstånd från socialdemokratins sida. Dessa upptog inte inviten till samdemonstration nådigt utan behandlade kommunisterna tämligen styvmoderligt. Kommunisterna fick därför inte ha egna fanor eller egna talare. Följaktligen tycks medlemmarna ha demonstrerat med en slags surmulen passivitet, eftersom de inte klarade av den balansgång i taktiskt uppträdande som partiledningen krävt och för att de helt enkelt inte insett hur de skulle aktivera arbetarna inför en samdemonstration under socialdemokratisk egid. Gunnar Öhman gav i sin beska kritik av 1 maj-demonstrationernas genomförande prov på den nästan omöjliga situation som partilinjen praktiska förverkligande innebar. Å ena sidan häcklade han referenten i INA-press-tidningen Smålandsfolket för att denne kritiserat den socialdemokratiska ledningen för att parollen mot fascism och nyordning saknades. Öhman tyckte det kunde räcka med de paroller om fred och arbete och stöd åt Norge som fanns. Men tidigare i sin artikel hade han själv motiverat samdemonstrationerna enbart utifrån den gemensamma fronten mot fascism och nyordning.¹²³

Partiledningen vände sig alltså mot medlemmarnas passiva uppträdande och vidare mot varje form av kritik som framförts i den kommunistiska pressen mot de socialdemokratiska ledarnas 1 maj-tal. Vad oppositionen mot partiets 1 maj-taktik främst vänt sig emot hade uppenbarligen varit att partiet därmed ”kommit bort” och att denna akt av underkastelse var oförståelig, eftersom partiet befann sig på stark frammarsch och hade kunnat utnyttja 1 maj som en styrkedemonstration mot socialdemokratien. Givetvis spelade också det psykologiska motståndet en stor roll, ty i praktiken innebar 1 maj att kommunisterna fick bilda svans efter socialdemokraterna utan någon som helst egen profil och det kunde inträffa, att den socialdemokratiske talaren från talarstolen skällde ut den kommunistiska rörelsen.¹²⁴

Oppositionen blev således utskälld i *Kommunistiska Meddelanden*, där ett helt nummer ägnades åt att kritiskt granska medlemmarnas uppträdande 1 maj.¹²⁵

Inom fackföreningarna förekom uppenbarligen också stora avsteg från den sanktionerade högerlinjen. På centralkommitténs plenarsammanträde i januari 1942 berättades dels om medlemmar som vägrade att över huvud taget besöka fackföreningsmötena, dels om medlemmar som ställde sig på en principiell oppositionslinje. ”Det är ofta så att en 'renlärig' kommunist inte får frid i sin själ om han på ett fackföreningsmöte skulle gå upp och yrka bifall till ett förslag som lagts fram av den socialdemokratiska styrelsen eller föreslagits av en enskild socialdemokrat”, skrev Gunnar Öhman i en artikel i *Kommunistiska Meddelanden*.¹²⁶

¹²¹ PB-prot 11.5.43, pärm 1943 1 a. VPK:s arkiv.

¹²² ND 30.4.43; *Kom Medd* nr 3 1943.

¹²³ *Kom Medd* nr 4 1943, G Öhman, *Kritiska synpunkter på genomförandet av första maj*.

¹²⁴ Se t ex *Arbetet* 30.4.42, 3.5.43 (ref av 1 maj-tal).

¹²⁵ *Kom Medd* nr 4 1943. Övriga artiklar: F Lager, Nya vägar till massorna; E Karlsson, Massparti eller sekt?; N Bengtson, Enhetsfrontens taktik för till seger; Berglund, Enighet betyder multiplikation av arbetarnas krafter; E Näslund, ”Radikalismen” en fara för partiets framgång; H Johansson, Bättre informationsverksamhet om enhetsfrontens betydelse samt S O Hermansson, Vill vi enhet – ja, då skall vi visa detta.

¹²⁶ *Ibidem*.

För att komma tillrätta med oppositionen och för att ideologiskt försvara enhetstaktiken samlades representanter för den kommunistiska pressen till ett utvidgat politbyråmöte den 27 maj 1943. De fick där åhöra partiledarens utläggning om det kommunistiska partiets strategi och taktik. Först fick sig pressens representanter en reprimand:

Orsaken till att vi tog upp vår strategi och taktik till behandling var närmast dirigeringen av pressen. Det har nämligen visat sig vara olika uppfattningar om hur man skulle gagna vår rörelse genom det material som publiceras. De synpunkter som förts fram dels från ”vänster” och dels från ”höger” var synnerligen betänkliga sett ur strategins och taktikens krav.¹²⁷

Alibit för den nya enhetstaktiken var det strategiska målet: att fascismen krossades.

Är vi överens om denna målsättning, är vi överens om att vi inte kan komma längre med den revolutionära socialistiska rörelsen förrän vi har likviderat fascismen, så kommer vi sedan att få lättare att förstå de taktiska problemen.

Linderot varnade därför för en sammanblandning av det strategiska målet med det historiska målet, dvs genomförandet av socialismen, vilket inte är ägnat att förvåna, ty skedde en sådan sammanblandning blev det svårare att försvara enhetstaktikens eventuella högeravvikelser.

Att Linderot emellertid själv arbetade med den historiska målsättningen ganska omedelbart för ögonen kom tydligt fram senare i talet. ”Vi är också klara över att vi vill genomföra en social revolution och skapa socialism.” Ännu längre fram i talet föll ordet ”också” bort:

Vi kan utgå ifrån att vi har läst Marx, Lenin, Stalin och vet allt, att kapitalismen skall bort och att vi skall ha socialism, vi skall ha sovjetrepublik, ty det är det enda riktiga.

Därav följde att då Linderot utvecklade enhetsfrontstaktiken, föll den grundläggande motiveringen bort, dvs fascismens krossande. I stället resonerade han om hur arbetarklassen skulle vinnas för det historiska målet. Därigenom blev det också nödvändigt att ideologiskt försvara enhetstaktiken på ett helt annat sätt än om ”fascismens krossande” utgjort en levande realitet. Han vände sig därför mot ”sektaristerna” med de klassiska motargumenten, där Marx uttalande om att arbetarklassens befrielse måste vara dess eget verk utgjorde basen. Det kommunistiska partiets roll i denna befrielse var alltså den som Lenin formulerat, att vara avantgardet, den organiserade förtruppen. Krig kan aldrig vinnas av förtruppen fortsatte Linderot, det är arbetarklassen som skall arbeta med partiet som verktyg, inte tvärtom som ”sektaristerna” tror, att partiet som en bildhuggare formar massan.

Detta är sektarism, upp och nervända begrepp om klassen och partiet. Det hör till de stora, vissa tider epidemiska sjukdomar som vårt parti lider av. Och om vi inte lider av denna epidemi under den kallare årstiden, då inte bacillerna frodas, så när vårsolen skiner och 1-maj-demonstrationerna börjar, då lider vi av den.

Det taktiska problemet var emellertid det att arbetarklassen inte insåg sina objektiva intressen, eller som partiledaren föredrog att uttrycka det: Massan är efterbliven. Kommunisterna däremot ”vet”. Kommunisterna får emellertid inte förändra det som är fel i kamp mot arbetarklassen. I stället måste de ändra massornas inställning genom att operera med massorna och inte mot dem. Det innebar å andra sidan inte att kommunisterna skulle gå omkring och höra vad massan tyckte och handla därefter, ty då kom man in på spontanitetsteoriens område. Ibland kunde till och med den situationen inträffa, att partiet måste gå emot strömmen. Partiet kunde t ex inte handla efter massans röst när den sade ”Finlands sak är vår”. Summeringen av

¹²⁷ Se t ex *Folkviljan* 8-14.5.43. Där ursäktades enhetstaktiken och samdemonstrationen som ”tillfällig” och ledarskribenten poängterade att det rädde ”djupa skiljaktigheter”.

detta dilemma blev:

Vi är med massan och kämpar för dess intressen fast många bland den kanske tror att vi är mot den. För att förstå detta måste man vara dialektiker.

Därefter kom partiledaren in på den konkreta politiska situationen i Sverige. Det som utmärkte situationen var att arbetarklassen stod under socialdemokratins reformistiska inflytande. Det å sin sida kom sig av att kapitalismen i Sverige hade utvecklats under jämförelsevis fredliga former, så att arbetarklassen hade upplevt en förbättring under en lång tid. För att den reformistiska inställningen skulle ändras, måste arbetarklassen uppleva ett försämrat läge under en längre tid. Ty de erfarenheter arbetarna då fick var oändligt mer betydelsefulla än all partipropaganda, och det var i denna situation som partiet måste gripa in.

Vi tar alltså dessa näraliggande intressen som arbetarmassorna ger uttryck för och förenar oss därigenom med de andra arbetarna i vår strävan samt uppnår därigenom för massorna erfarenhet efter erfarenhet.

De ”enklare, mera blygsamma önskningar” som partiet på detta sätt för fram som sina egna, skall sedan länkas i ”en fåra framåt”.

Utifrån denna teoretiska skiss försvarade sedan Linderot partiets konkreta politik och redogjorde för de överväganden som legat till grund för den. Som exempel tog han den resolution som centralkommittén utformat vid mötet i november 1942. Han förklarade att de till synes enkla och banala slagorden neutralitet och fred, återställande av de demokratiska rättigheterna m m, alla varit underkastade den noggrannaste analys av det svenska samhället, dess klasser och deras föreställningsvärld. Det var därför partiet inte hade ställt paroller om att störta regeringen eller om front mot cirkulär 3 och LO-Lindberg. Sådana paroller skulle inte förstås av den socialdemokratiska arbetaren. Vad han kunde förstå var i stället ett språkbruk av betydligt mildare valör, vilket således avspeglas i resolutionen:

Denna ekonomiska politik ställer stora krav på den svenska fackföreningsrörelsens förmåga att skydda arbetarnas intressen och korsa monopolkapitalets planer. Alla anspråk på solidaritet med monopolkapitalet måste avvisas.

Vi talar inte om barrikader, fortsatte Linderot, det får vi göra när den tiden kommer.¹²⁸

Partiledarens strategi- och taktiktal ger en ganska god inblick i partiets taktiska strävan under perioden 1941-1943. Det var en taktik som strävade efter att med, om inte alla så åtminstone många, medel vidga partiets bas och söka få in så många socialdemokrater som möjligt. Det antifascistiska alibit föll efter hand bort, och partiets tydliga strävan till större inflytande och makt via en mer väljartillvänd högerlinje är markant. Lika markant är Linderots strävan att dölja detta faktum och i stället framställa taktiken som en vänsterlinje i högerdräkt. Vad Linderot gjorde var att framhäva det revolutionära i 1935 års enhetstaktik på bekostnad av det antifascistiska. Partiledarens uppgift var just att visa att målet alltjämt var gott fastän medlen kunde tyckas tvivelaktiga.

Hur partiet praktiskt sökte bekämpa oppositionen ger ett studium av politbyråprotokollen en inblick i. Partiets organisation stod under stark övervakning, vilket givetvis också hängde samman med det faktum att partiet var på frammarsch och att det krävdes en inventering av medlemsantal och aktivitet. Men det framkommer också att den omorganisation som företogs hade andra syften. Således beslöts på ett politbyråmöte den 27 januari 1942 att utvidgade sammanträden skulle hållas i syfte att utveckla kadren i partiorganisationerna, i pressen, i

¹²⁸ Linderots tal vid utvidgat politbyråmöte 27.5.43, pärm 1943 a. VPK:s arkiv.

stockholmskommunen och i Mälardalens distrikt.¹²⁹

På centralkommittémötet i november ägnades likaså organisationsfrågan ett visst intresse. I ett handskrivet tillägg till protokollet framgår att kommunledningen skulle utsättas för kontroll, med sikte att få nya krafter i ledningen. Dessutom skulle en instruktörskader sändas ut till distrikten.¹³⁰

Den 1 december 1942 beslöts vid ett politbyråmöte att en disposition skulle utarbetas för centralkommittén och partiets högsta kader för partiets taktik.¹³¹

Den 15 samma månad fattades beslut om en kurs för den högsta partikadern, och närmare detaljer ger politbyråprotokoll från den 2 mars 1943: Kursen skulle bland andra frågor behandla strategi- och taktikfrågor.¹³²

Även pressen sattes under mer skärpt övervakning. Ny Dag kritiserades för sitt ställningstagande till regeringen, och man beslöt att anordna sammanträden en gång i veckan med Ny Dags redaktion för att planera tidningens innehåll. Om möjligt skulle en medlem av politbyrå närvara.¹³³ I april 1942 beslöt politbyrå om ytterligare kontroll, för att den mera verksamt skulle kunna deltaga i utformningen av partipressens dagliga politik.¹³⁴

Oppositionen mot samdemonstrationerna ger också ett litet utslag i politbyråprotokollen. Inför 1 maj 1943 hade partiorganisationerna uttryckt en önskan om att få hålla särmöten i anslutning till 1 maj. Politbyråns beslut är upplysande:

. . . att medge sådana möten som kan betraktas som propagandamöten för uppslutning till de gemensamma manifestationerna. Så långt möjligt avböja alla andra möten.¹³⁵

Att partiledningen inte tänkte tolerera opposition mot den nya linjen framgår tydligt av Erik Karlssons avslutande ord i hans artikel i *Kommunistiska Meddelandens* stora utskällningsnummer:

De som fortfarande inte kan begripa den [taktiken, f a] bör snart få veta att därest de inte kan eller vill genomföra den, så måste de, om de är på ledande funktioner i organisationerna ersättas med andra kamrater. Ett sådant förfarande svarar mot vår plikt inför Sverges arbetarklass.¹³⁶

Efter 1 maj 1943 tog partiledningen i med hårdhandskarna. Först skälldes alltså syndarna ut i den interna pressen. Därefter skärpte partiet sin centrala ledning över distriktsorganisationerna. På ett politbyråmöte den 4 maj beslöts nämligen att politbyrå mer direkt skulle utöva sin politiska ledning, och för det ändamålet blev varje politbyrå-medlem ansvarig för ett distrikt. Den 18 maj slutligen, överenskom politbyrå om inkallande av en rikskonferens mellan den 20 och 22 juni, där hela partiets kader skulle instrueras om enhetsfronttaktiken.¹³⁷

Samtidigt inträffade emellertid en händelse som ytterligare måste påverka enhetsfrontsträvandena. Komintern upplöstes.

¹²⁹ PB-prot 27.2.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹³⁰ Handskrivet inlägg, ck-plenum 21-22.11. 42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹³¹ PB-prot 1.12.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹³² PB-prot 15.12.42, pärm 1942 1; PB-prot 2.3.43, pärm A 1943 1. VPK:s arkiv.

¹³³ PB-prot 17.2.42, pärm 1942 arkiv.

¹³⁴ PB-prot 14.4.42, pärm 1942 arkiv.

¹³⁵ PB-prot 30.3.43, pärm A 1943 1. VPK:s arkiv.

¹³⁶ *Kom Medd* nr 4 1943.

¹³⁷ PB-prot 4.5, 18.5.43, pärm A 1943 1. VPK:s arkiv.

Sammanfattning

Inför centralkommittémötet i januari 1942 hade partiledningen kastat ner några funderingar på en papperslapp, funderingar som är av avgörande betydelse för att förstå valet av den taktiska linjen. Ty där stod:

Vad skiljer oss från massorna och från den nationella fronten?

Att vi är abstrakta idépolitiker.

Att vi är kuppmakare och splittrare.

Att vi är ”ryssar”.

Att vi är ”villkorliga” fosterlandsförsvarare.

I anteckningarna till sitt slutord vid samma möte hade Linderot tillfogat: ”’Ryska agenter’ vad göra?”.¹³⁸ Det är givet att vad Linderot strävade efter var att det kommunistiska partiet skulle komma in i den svenska gemenskapen, och att basen skulle vidgas. Detta var det egentliga strategiska målet för SKP efter 1941, inte att ”krossa fascismen”, vilket i stället fick bli ett taktiskt medel. Den realistiska bedömning Linderot gjorde av de faktorer som hindrade partiets strävan innebar i själva verket en begynnande uppgörelse med fundamentala principer inom den kommunistiska rörelsen. I stället för ”abstrakt idépolitik”, eller, positivt uttryckt, ett betonande av den egna teorin, borde ett konkret dagspolitiskt program utformas, där större hänsyn togs till de reella faktorerna.

I stället för den dubiösa splittringstaktik som enhetsfronten underifrån onekligen innebar och som fick socialdemokraterna att anklaga kommunisterna för ”manöver” borde partiet sträva efter en tydligare och ärligare enhet med socialdemokratin — eller i vart fall visa sin goda vilja.

I stället för att betona solidariteten med Sovjetunionen, något som utgjort partiets grund och styrt dess handlande, borde partiets nationella sida framhållas eller nyskapas. I stället, slutligen, för den ideologiskt motiverade inställningen till försvaret av den borgerliga nationen, vilken just måste bli ”villkorlig”, skulle en fast och positiv linje föras.

Att Linderot på detta sätt utnyttjade 1941 års taktik för sina egna partitaktiska syften är inte förvånande, ty 1941 års taktik hade, lika lite som 1939 års, tagit hänsyn till de speciella förhållanden som det svenska partiet hade att anpassa sig efter. De svenska kommunisterna kunde inte föra gerillakrig i en bred nationell befrielsefront mot tyska ockupanter. Det svenska partiet fick skapa sin uppgift självt. Den självständigheten och friheten utnyttjade partiledningen till att bereda sig en väg tillbaka till svenskt politiskt liv, genom att söka skapa en ny bild av sitt parti, där de främmande och revolutionära fraserna ersattes med en mjukare, enhetscentrerad terminologi. Ännu en bidragande orsak till partiledningens val av en högerlinje i taktiskt hänseende var partiets situation i det svenska samhället. När Linderot klottrade ner sina funderingar i januari 1942 svävade inte längre damoklessvärdet över partiet, eftersom partiförbudsfrågan nu kunde anses passerad. Men alltså krävdes ett försiktigt uppträdande för att inte på nytt väcka de starka antikommunistiska känslorna.

Det är just denna partitaktiska hänsyn som gör det så vanskligt att analysera högerorienteringens ideologiska konsekvenser. Det ideologiska försvar Linderot gav den nya taktiken på våren 1943 syftade också till att betona, att det var en taktisk högerorientering, visst inte en principiell. Att å andra sidan taktiken kunde komma att influera principerna var inte heller

¹³⁸ Linderots disposition till talet vid plenum januari 1942 samt Linderots anteckningar för slutordet vid plenum januari 1942, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

partiledaren omedveten om. Inför centralkommittéplenium i november 1942 pekade han därför på denna fara:

Jag vill till slut bara rikta uppmärksamheten på en politisk sida av partiverksamheten på grund av dess nuvarande karaktär. Vi kämpar för partiets legalitet och det går till bl.a. på det sättet att vi i kommunalförsamlingar o.s.v. framträder parlamentariskt och hyggligt så som vi alltid har gjort ... Men överallt har vi kanske tillägnat oss ett visst nytt handlag, så vi aktar oss för att förarga folk i onödan, för att inte den hets som varit mot partiet skall skärpas, för att inte isoleringen i vilken man söker hålla partiet skall upprätthållas ... Vi har under tre års tid velat bevisa att vi inte är landsförrädiska element. När vi gjort detta på olika områden av vår verksamhet, så är det klart att det präglar formerna för vårt framträdande. Det dämpar vår ton och det har gjort oss benägna att ofta dra tillbaka förslag som vi annars ansett bort vara föremål för en energisk kamp och aktivitet. Vi har av politiska nödvändigheter sett oss böra bereda oss väg till den nationella fronten ... Därvidlag växer emellertid en mycket stor fara upp, den faran att vi blir opportunister.¹³⁹

Den opposition som indirekt materialiserades inom partiet måste ha utgått ifrån uppfattningen att den faran var ganska överhängande. Men det är återigen vanskligt att alltför mycket skjuta fram ideologiska överväganden och politisk tro som förklaringar till missnöjet. De psykologiska och personliga motiven skall inte underskattas. Vinterkrigets månader var ännu en del av den nyss upplevda gårdagen. Den ideologiska analysen får således anstå till dess taktikens syften blir klarare. Det blir de i och med att själva förutsättningarna för den kommunistiska politiken förändrades, genom upplösningen av Komintern och genom att partiets position mot slutet av kriget blev allt mer stabil.

¹³⁹ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42 s 22 f, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

Den nya ekonomiska politiken

Ett revolutionärt kommunistiskt parti i ett kapitalistiskt samhälle måste i den ekonomiska politiken sträva efter att påvisa det rådande ekonomiska systemets brister. Alla förslag och aktioner måste syfta till partiella förbättringar för den grupp partiet vänder sig till, motivera varför dessa förbättringar är nödvändiga och dessutom fasthålla vid att verklig bot kan komma först under socialismen. Däremot kan det inte vara partiets uppgift att formulera övergripande ekonomiska program för det kapitalistiska samhället så att det skall fungera friktionsfritt.

Andra världskrigets utbrott aktualiserade den generella kommunistiska kritiken av det kapitalistiska samhället. Det är viktigt att redan inledningsvis slå fast, att grundsynen på orsakerna till kriget och på krigets verkningar inte i något avseende rubbades under perioden. Den låg helt enkelt på ett plan där ingenting kunde rubbas, vare sig av taktiska eller av inrikespolitiska förändringar. Själva förutsättningarna var att imperialistiska krig inget annat är än det synliga tecknet på det kapitalistiska samhällets inneboende motsättning, och i denna ideologiska komposition ingick också en generell uppfattning om de ekonomiska och politiska förhållandena i Sverige.

Det är givet att denna grundsyn kom att präglade de förslag och den propaganda som kommunisterna drev under kriget. Speciellt under paktperioden kunde den direkt få träda fram i partiets propaganda mot det imperialistiska kriget, utan att några mer detaljerade analyser störde dess enhetlighet. Anklagelserna mot det socialdemokratiska partiet ingick också i den övergripande verklighetsuppfattning som baserades på den marxistiska ekonomiska teorin. Taktikens betydelse spelade dock en viss roll även på det planet, när det gällde analysen av socialdemokratin. Socialdemokraterna kunde framställas antingen som det kapitalistiska systemets lakejer och stöttepelare eller som dess förvaltare — måhända mot sin egen vilja.

Under paktperioden gjordes de socialdemokratiska ledarna ansvariga för det kapitalistiska systemets livaktighet och orättvisor, och man får gå tillbaka till 1928 års linje för att finna en motsvarighet.

Den ekonomiska politiken under samma tid hade använts av SKP som ett medel för att belysa det imperialistiska krigets svagheter och för att föra ut en i enlighet med taktiken revolutionär vänsterlinje.¹

Förutsättningarna för den fortsatta kommunistiska ekonomiska politiken förändrades efter juni 1941. Sverige präglades alltjämt av varuknapphet på grund av avspärrningen. Därtill kom att både 1940 och 1941 års skördar blivit betydligt sämre än de som normalt skördades före kriget. Levnadsstandarden sjönk som en följd av det försämrade försörjningsläget och på grund av den ofullständiga lönekomensationen. För att betala de dryga försvarskostnaderna krävdes vidare höjda direkta och indirekta skatter. Sänkt standard, höga livsmedelspriser, ransoneringskort, förlorad arbetsförtjänst på grund av inkallelser, det var för den svenske arbetaren de påtagliga konsekvenserna av kriget. Det fanns grogrund för missnöje, vilket måste spela kommunisterna i händerna, allra helst som de både under och efter paktperioden var det enda politiska partiet i opposition. Därtill kom att socialdemokratin satt uppbinden i samlingsregeringen och de facto hade det huvudsakliga ansvaret för den restriktiva ekonomiska politik som fördes. Men socialdemokraterna hade ett trumfkort på hand i förhållande till det obundna och för opposition lediga kommunistpartiet. Det var socialdemokratin som fått de svenska arbetarnas förtroende att på sitt sätt lotsa Sverige ur krisen.

¹ Se kapitlet "Taktikens dilemma" (avsnittet med rubriken "Ställningstagandet till den ekonomiska politiken")

Regeringen kunde vädja om återhållsamhet och framför allt om enighet, och den kunde förmodligen räkna med att vinna gehör. Det innebar att den positiva position som kommunistpartiet hade som enda oppositionsparti försköts något. Om partiet efter 1941 framför allt syftade till att bryta paktperiodens isolering genom en politik som skapade förtroende, fanns det två möjligheter. Partiet kunde ansluta sig till enheten, men problemet där låg ju i det faktum, att de inte var välkomna in i den svenska krisgemenskapen. Det återstod då bara en möjlighet: att misstänkliggöra regeringens enighetspropaganda så att den solidaritet som fanns hos de grupper man ville nå kunde brytas. Men det måste förvisso bli en balansgång eftersom man å andra sidan eftersträvade att plåna ut landsförräderistämpeln.

Det som vidare komplicerade kommunisternas position i de inrikesekonomiska frågorna var det faktum, att de helt och fullt slöt upp bakom försvarskostnaderna. Det innebar både att de i sina förslag måste ta hänsyn till den ekonomiska grunden för samlingsregeringens krispolitik och att de själva var bundna av finansieringsproblemet när de skulle utarbeta alternativ. Det var den stora skillnaden i förhållande till paktperioden. Då hade det inte krävts mer av deras politik än att den skulle överensstämma med den övergripande analysen av det imperialistiska kriget och dess verkningar. Efter 1941 kom SKP genom sin nya försvarsvänlighet att mer eller mindre tvingas leverera ett verkligt alternativ, ja rent av att formulera ett mer generellt krisprogram. Dessa strävanden är särskilt märkbara efter maj 1943, då den Kommunistiska Internationalen upplöstes. Den nya målsättning som partiledningen då formulerade, och som utförligt kommer att behandlas i det sista kapitlet, var skapandet av ett marxistiskt enhetsparti. Det innebar att 1941 års enhetssträvanden, som för enkelhetens skull kan kallas enhet underifrån, kom att förstärkas med en mycket tydlig vilja att driva även ledarskikten in i ”enheten”. Det skulle nota bene ske genom att de drevs åt vänster.

Den nya målsättningen, tillsammans med de framgångar som det kommunistiska partiet faktiskt kunde notera såväl i fackföreningarna och i medlemsanslutningen som, inte minst, vid 1942 års val, satte givetvis sina spår i kommunisternas ekonomiska politik. Om de under perioden 1941-1942 snarast befunnit sig i underläge, kunde de efter 1943, utifrån en allt säkrare position och med alla möjligheter både inför sina egna och i socialdemokratins ögon, agera allt offensivare. Men det innebar dessutom att den politik som de drev samtidigt måste ligga mer i anslutning till socialdemokratins, eftersom det gällde att bli tagen på allvar, när man sade sig gemensamt med socialdemokrater och andra vilja styra också ett kapitalistiskt Sverige.

Jag skall i detta kapitel undersöka hur partiet, med den ekonomiska politiken som redskap, sökte förverkliga de olika taktiska målsättningar som fanns, och på vilket sätt partiets program kom att påverkas.

För att göra det något överskådligare har jag delat in den ekonomiska politiken i tre block, försörjningspolitiken, stabiliseringspolitiken samt fördelningspolitiken. Därtill kommer ett avsnitt om partiet och jordbrukspolitiken.

Försörjningspolitiken

Livsmedelsexporten

Om kommunisterna ville utnyttja det försämrade försörjningsläget som utgångspunkt för sin oppositionspolitik, måste de gå fram med en viss försiktighet. Det kunde knappast vara förenligt med partiets syften att rent allmänt kverulera över bristen på mat. Sverige var dock det enda landet i Norden som undgått krig och ockupation, och när människor måste inskränka

sitt kosthåll kunde det motiveras med hänvisning till landets försämrade försörjningsläge. Under paktperioden kunde en sådan generell propaganda endast ha ett syfte, nämligen att visa på konsekvenserna av det kapitalistiska systemet. Den kommunistiska försörjningspolitiken efter 1941 fick också en mer speciell inriktning. Den gick ut på att det i mångt och mycket var regeringens politik som bar skulden till knapphet på vissa livsmedel. Rent generellt fick visserligen den planlösa kapitalismen alltjämt stå som syndabock, eftersom den hindrat regeringen från att vidtaga de mest ”elementära beredskapsåtgärder”.² Väsentligare var den kritik partiet riktade mot regeringen för dess hantering av de tillgångar som dock fanns. Endast på det sättet kunde nämligen partiet hoppas på att förändra det tillstånd av enighet och solidaritet med regeringen som fanns hos de grupper som de vände sig till. Ingen kunde då anklaga dem för att inte inse situationens allvar, eller för att inte ta hänsyn till ofrånkomliga fakta.

Kommunisterna angrep därför regeringens försörjningspolitik på olika sätt. Ett sätt var att de anklagade regeringen för att slösa med de knappa tillgångarna genom att exportera livsmedel. Vid sidan av det rent partiegoistiska intresset att påvisa regeringens lättsinne och det kommunistiska partiets omsorg om den svenska folkhushållningen fanns där ett rent utrikespolitiskt intresse. Det var det svenska kommunistpartiet som genom sin politik ville hindra att den svenska regeringen exporterade livsmedel till Finland, och på det sättet underlättade dess krigföring mot Sovjetunionen.³ Det var en veritabel kampanj som kommunisterna drog igång. Den var tämligen begränsad i tiden till 1941 och 1942.⁴

I propagandan, press, flygblad och broschyrer, dominerade den rent försörjningspolitiska argumenteringen. Livsmedelsexporten fick där väldiga proportioner, och dess konsekvenser för det svenska försörjningsläget framställdes som mycket betydande.⁵ Socialdemokraterna hade i stort sett två svar till hands förutom påståendet att kommunisterna helt enkelt ljög. Det ena var att den export som förekommit hade en rent humanitär motivering, det andra att den export som förekommit var av så ringa omfattning att den inte kunde inverka på det svenska folkets försörjningsläge.⁶

Den humanitära aspekten på livsmedelsexporten försatte partiet i ett visst dilemma, vilket avspeglas i de interna överläggningarna, som även ger belägg för att det utrikespolitiska syftet spelade en stor roll. På partiets centralkommittémöte i januari 1942 tog Axel Nordström upp frågan, hur partiet skulle ställa sig till denna humanitära export av livsmedel till Finlands barn. Han ansåg att partiet omöjligen kunde godkänna den, då den endast bidrog till att förlänga kriget. Linderot erkände villigt att Nordström rent teoretiskt hade rätt, men det fanns en annan sida av saken:

Nu är det svenska folket rätt sentimentalt. Kanske jag inte skiljer mej från den folkkaraktären heller. När jag hör talas om svältande barn blir jag rätt trist till sinnes och anser personligen, att man bör ta en sådan ståndpunkt att finska småttingar bör vi också vara med om att ge bröd, ty det

² Helge Eriksson (pseud för C H Hermansson), *Vem bär ansvaret?* Dagspolitik nr 12, Sthlm 1943, s 9. Se även ND 9.3.42.

³ ND 2.7, 8.7, 5.9.42.

⁴ Också under 1940 hade kommunisterna bedrivit en liknande propaganda. Syftet då var att mer generellt angripa regeringen.

⁵ Eriksson, *Vem bär ansvaret?* Dagspolitik nr 23, Sthlm 1943, s 11 ff; Sanningen om livsmedelsexporten. Svar till Per Albin Hansson, flygblad Sthlm 1942. Se t ex ND 26.1.43 art Statarfam med 11 barn lever på 175 kr/mån. ”Vi ska svälta och har det för djävligt. Men till Finland kunde landet vräka iväg millioner kronor, men då gällde det ju krig förstås.”

⁶ Soc dem partistyrelsens informationsavdelning, cirkulärledare 15.9.42. Jfr P A Hanssons tal i Borlänge, *Vår väg* nr 4 1942.

kan inte ha något inflytande i stort på den stora avgörande kampen mellan Tysklands och Sovjetunionens arméer.

För partiets del ansåg partiledaren att man kunde nöja sig med ett ”jasså”, dvs underlåta att ta ställning.⁷

Utåt bemöttes socialdemokratins humanitära försvarsargument efter två linjer. Å ena sidan framhöll kommunisterna att den humanitära motiveringen dolde en ensidig fördelning av hjälpen: ”Inte en potatis till Norge — tre miljoner till Finland.”⁸ Å andra sidan sökte kommunisterna misskreditera den hjälp regeringen gav det finska folket genom att ifrågasätta att hjälpen verkligen kom det fattiga finska folket till del och undrade om den inte bara var ”camouflage för att dölja direkt understöd åt axelmakternas krigföring”.⁹ Emellertid behövde partiet knappast ens säga jasså, ty den humanitära aspekten av livsmedelsexporten var inte socialdemokraternas huvudargument i polemiken med kommunisterna.¹⁰

Det var i stället att bemöta de kommunistiska anklagelserna med ”sakliga upplysningar” och peka på den ringa betydelse för folkförsörjningen som den faktiska exporten haft.¹¹ Både den kommunistiska och den socialdemokratiska valpropagandan 1942 kom därför till stor del att handla om hur många ton kålrötter, potatis, fisk eller brödsäd som exporterats och vilken betydelse dessa kvantiteter kunde tillmätas i det stora folkförsörjningsperspektivet.¹² Hårdast kom striden att stå om brödsälexporten. Kommunisterna uppgav att regeringen under år 1941, då det rådde markant brist här hemma, hade exporterat 33 000 000 kg brödsäd till Finland. Socialdemokraterna svarade att siffran 33 000 ton visserligen var riktig, men att det endast utgjorde 4,4 % av 1941 års totala skörd. Därtill kom att all export upphört, då det visat sig att skörden slagit fel.¹³

Vid sidan av denna sifferpolemik förekom anklagelser mot kommunisterna för att helt enkelt fara med lögn. Detta föranledde kommunisterna att med största noggrannhet redovisa sina källor, och på det sättet avslöjade de sin metod att samla ihop anklagelsematerialet mot socialdemokratin. Först och främst stödde de sig på den officiella statistiken i tidskrifter som Kommersiella Meddelanden och Svensk utrikeshandel. Emellertid täckte den statistiken endast året 1941. Uppgifter rörande löpande år fick vaskas fram på annat sätt. Själva denna svårighet blev i sin tur ett användbart argument mot regeringen, som anklagades för mörkläggning av utrikeshandeln.¹⁴ De uppgifter man ändå fick fram var resultatet av flitig läsning i både finska, svenska och danska tidningar, jämte genomgång av annat material, vilket kunde tätt innehålla dylika uppgifter, t ex redogörelser från olika hjälporganisationer.¹⁵ Därutöver förekom rena gissningar och förmodanden, ibland med, men oftast utan, frågetecken.¹⁶

⁷ Linderots sluttal vid ck-plenum 10-11.1. 42 s 6. VPK:s arkiv.

⁸ ND 25.2.42 (första sidans rubrik). Se även ND 11.9.42.

⁹ ND 7.9.42.

¹⁰ Se not 6 ovan.

¹¹ Soc dem partistyrelsens informationsavdelning, cirkulärledare 15.9.42; SSU-prot fr förbundsstyrelsemöte 25-26.4.42.

¹² Se t ex ND 2.9, 4.9, 5.9, 7.9, 17.9, 19.9. 42.

¹³ Tidskriften *Fackföreningsrörelsen* hade redan på våren 1942 räknat ut att den exporterade spannmålsmängden fördelad per capita skulle utgöra 5,5 kilo – ”dvs närmast en portion havregrynsgröt per vecka”. Nr 16 1942. Vilket kommunisterna tog upp och genmålde att det skulle vara ett utmärkt tillskott för kroppsarbetande. Se NSF nr 17 B 27.4-4.5.42.

¹⁴ Se t ex ND 8.7.42, 8.1.43.

¹⁵ Se t ex ND 3.6.42 art första sidan; ND 8.7.42.

¹⁶ Se t ex ND 18.9.42 ”Lingonexport till Tyskland driver priserna i höjden?” – intervju med hötorgsförsäljare.

Den kommunistiska kampanjen mot samlingsregeringens försörjningspolitik fördes således främst på det utomparlamentariska planet med tonvikt valet 1942. Men även i riksdagen fick den nedslag i några debatter.¹⁷ En motion lämnades också in på våren 1942, vari regeringens agerande betecknades som ”oförklarligt” med hänsyn till ”halvsvälten” i många svenska hem.¹⁸

Fördelningen

Ett annat sätt att attackera försörjningspolitiken på, var att knyta an till det missnöje som nästan oundvikligt måste uppstå i en bristsituation, då tillgångarna skall fördelas. Att det var kvinnorna som gjorde sin stämma hörd var inte förvånande, eftersom de dagligen hade att brottas med försörjningsproblemen.

Redan under hösten 1940 hade en grupp husmödrar i de s k barnrikehusen i Traneberg i Stockholm slutit upp till protestmöten mot dyrtiden vilket följdes av en resolution till regeringen. Denna proteströrelse växte i takt med livsmedelskrisen. Under våren 1941 bildade representanter för olika lokalgrupper ”Husmödrarnas Centralråd”. Centralrådet fullföljde proteströrelsen genom att anordna en petition, som i november 1941 samlat 8 720 namn-underskrifter och som överlämnades till socialministern. Även utanför Stockholm bildades liknande grupper. I Göteborg startades under vårvintern 1941 den s k Arbetarkvinnors diskussionsklubb med samma syfte: att protestera mot dyrtiden. Därefter dök liknande grupper upp i Norrbotten och Hälsingland, i Sundsvall och Hälsingborg.¹⁹

Samtiden tvekade inte att utdöma dessa opinionsyttringar som partistyrd kommunistaktivitet. Detta var korrekt, så till vida att kommunistiska kvinnor var initiativtagare.²⁰ Någon styrning från partiledningen var det emellertid inte fråga om. Det tycks i stället, av det interna materialet att döma, som om partiledningen sent omsider fick upp ögonen för den ”aktionsenhet” som de kommunistiska kvinnorna åstadkommit och först då framhållit, att nu måste dessa frågor omfattas av hela partiet.²¹ Det var inte enbart kommunistiska kvinnor som bedrev aktiv oppositionspolitik vid sidan av sitt parti. Så gjorde även de socialdemokratiska, men med ringare förståelse från sitt partis sida. Från mars 1941 till och med sommaren 1942 protesterade de i skrivelser till regeringen mot dyrtid och prishöjningar. Kulmen nåddes vid en konferens i november 1941 med olika socialdemokratiska kvinnogrupper, varvid en skrivelse till konungen avsändes.²² Om det fanns direkt samarbete mellan de kommunistiska och de socialdemokratiska kvinnorna är ovisst. Viktigare är att se vilka krav dessa olika husmödragrupper hade och om man kan urskilja några partipolitiska gränser.

De krav de kommunistiska kvinnorna stod bakom var emellertid av ytterst skiftande karaktär. Där fanns små detaljkrav, såsom fler tvättstugor, fler lekplatser, bättre tilldelning av

¹⁷ AK 1941u nr 44 s 36 (Hagberg); AK 1942 nr 20 s 53 (Set Persson); AK 1943 nr 3 s 72 (Set Persson): ”märk väl att jag öppet här i kammaren säger livsmedellexport, ty det är ingenting som vi talar om blott ute på talmötena, utan vi stå för vårt påstående i det fallet.”

¹⁸ Se mot 1942 AK nr 355, som emellertid främst riktades mot exportkrediterna.

¹⁹ ViD nr 45 1942; *Arbetarkvinnors Tidning* nr 10 1942 och nr 3 1943; *Kom Medd* nr 2 1942.

²⁰ Petitionslistor i första maskinskriven upplaga, jämte intervjuformulär med frågor som: ”Tycker den intervjuade att matpriserna är för höga? Vilka varor då i synnerhet?” Pärm 1942 1; Gunnar Öhmans och Gerda Linderots inlägg vid ck-plenum 10-11.1.42. Se även stockholmskommunens verksamhetsberättelse för år 1940, där dessa protester finns nertecknade under rubriken ”Kvinnorarbetet” i pärm 1938, 1941, 1942, 1943. VPK:s arkiv.

²¹ Handskriven rapport (blyerts) ck-mötet 21-22.11.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

²² Molin, *Socialdemokraterna och den ekonomiska politiken*. Opubl avh avsnitt. Hist inst, SUAV, Sthlm 1970, s 45 ff.

tvättmedel, vid sidan av krav med större socialpolitisk räckvidd, som fri skolbespisning, lantvistelse för barn etc. I den akuta livsmedelsfrågan var önskelistan lång. Vad man önskade var i korthet bättre mat för barnen, större tilldelning av livsmedel och framför allt sänkta livsmedelspriser.²³

Inget av alla dessa krav innehöll någonting som de socialdemokratiska kvinnorna kunde tänkas opponera sig emot, tvärtom ingick t ex kravet på lägre livsmedelspriser som den viktigaste delen i deras protest mot dyrtiden.²⁴ Men på väsentliga punkter visade de en annan profil. Det gällde framför allt de utvägar för krisens lösning som de kommunistiska kvinnorna anvisade. De krävde en annan sammansättning av kriscommissionerna, med fler representanter för arbetare och husmödrar. Priserna kunde sänkas, framhöll de, genom ett konsekvent genomförande av maximiprislagen, samt genom ett slopande av omsättningsskatten — ”trots kapitalisternas motstånd”.²⁵

Det var en utväg som de socialdemokratiska kvinnorna inte kunde vara med om att rekommendera. Men vad som dessutom skilde de båda grupperna åt var frågan om livsmedelsrabatter. På våren 1940 hade smörrabatter tilldelats dem vars beskattningsbara inkomst understeg 1 500 kronor per år. 1941 infördes även en prisrabatt på mjölk, och inkomstgränsen sänktes till 900 kronor, samtidigt som en förmögenhetsgräns sattes vid 15 000 kronor.²⁶ De socialdemokratiska kvinnorna lämnade nu in en motion där de önskade en nerflyttning av inkomstgränsen till 750 kronor för åldringar, pensionärer och handikappade samt till 500 kronor för övriga jämte en sänkning av förmögenhetsgränsen till 10 000 kronor. Därigenom kunde rabattsystemet utvidgas till att även omfatta fisk, fiskkonserver eller kött.²⁷ Regeringen ville däremot ha en inkomstgräns på 900 respektive 600 kronor jämte en höjning av mjölk- och matfettisrabatterna i stället för en rabattering av kött eller fisk.²⁸ Den argumentering som låg bakom de socialdemokratiska kvinnornas motion siktade till en ökning av bidragen till dem som bäst behövde det.

Även kommunisterna inlämnade en motion. Den tog emellertid endast ställning för en ökning av rabatterna att även omfatta kött och fläskvaror, samtidigt som motionärerna uppmanade regeringen att skyndsamt komma med förslag till prisrabattering även på fisk och fiskvaror.²⁹ Emellertid hade de kommunistiska husmödrarna även en höjning av inkomstgränsen på sin önskelista.³⁰ Detta medförde att de kommunistiska representanterna i riksdagen korn att stå på regeringens sida gentemot de socialdemokratiska kvinnorna när det gällde inkomstgränserna, medan de däremot stödde dem i fråga om utökning av rabattsystemet.³¹ Resultatet av aktiviteten i riksdagen blev att motionen om köttorabatter röstades ner. Utskottets förslag däremot, som betydde sänkt inkomstgräns, gick igenom mot regeringens förslag.³²

Kommunisterna gick alltså på en klar överbudslinje i förhållande till både regering och den

²³ Skrivelse till arbetarpartiernas rep i Rd, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

²⁴ Se not 22 ovan.

²⁵ Se skrivelser till arbetarpartiernas rep i Rd, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

²⁶ Prop 1940 nr 276; 1:a särsk U 1940u nr 10; prop 1941 nr 279. Se även A-K Hatje, *Befolkningsfrågan i debatt och politik under 1930- och 1940-talen. Från befolkningspolitik till familjepolitik*. Opubl lic avh, Hist inst, SUAV, Sthlm 1973, s 116 f och 165 ff.

²⁷ Mot 1942 FK nr 287 = AK nr 422.

²⁸ Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 164 ff.

²⁹ Mot 1942 FK nr 286 = AK nr 423.

³⁰ Skrivelse till regeringen, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

³¹ Vot prot 1942 nr 47 resp nr 46.

³² Ibidem.

socialdemokratiska oppositionen. I och för sig är frågan varför kommunisterna trots allt inte stödde de socialdemokratiska kvinnorna i deras opposition berättigad. I riksdagsdebatten låg kommunisterna ganska lågt. Endast Knut Senander talade för partiet, och han argumenterade uteslutande för nödvändigheten av både fisk- och kött-rabatter. Mot slutet hänvisade han till socialdemokraten Mårtensson, vars resonemang om inkomstgränsernas bibehållande han instämde i. Behovet hade nämligen inte ändrats för de skikt som befann sig i farozonen, tvärtom hade de fått sin inkomst något sänkt.³³ Att kommunisterna i och för sig kunde hysa sympatier för den argumentering som låg bakom de socialdemokratiska kvinnornas motion är givet, men redan tidigt hade partiet tagit ställning mot alla försök att sänka inkomstgränsen eller att införa någon form av differentiering. Detta kunde bara leda till att prisrabattfrågan hamnade inom behovsprövningens och fattigvårdens område, ansåg man, och en sådan utveckling ville man inte se.³⁴

Riksdagens beslut att sänka inkomstgränsen betecknades som en försämring som fick ett ”rent asocialt drag över sig”.³⁵ Som en konsekvens av sitt ställningstagande inlämnade partiet därför 1943 en motion om grunderna för utlämnande av rabattkort för vissa livsmedel. Däri kritiserades de sänkta inkomstgränserna främst från rättvisesynpunkt och exempel gavs på hur orättvisa beräkningarna kunde bli på vad som skulle anses som beskattningsbart belopp. Kravet inskränktes emellertid till att sådana orättvisor måste bort.³⁶

Redan under paktperioden hade kommunisterna motionerat i ransoneringsfrågan. De hade rent generellt anklagat regeringen för bristande planering, vilken var till fördel för de besuttna som i god tid och utan hänsyn till kostnaderna kunde hamstra varor före en ransonering.³⁷ Nu utgick de från husmödrakraven i den motion som lämnades in på våren 1942. De kunde däri- genom understryka att deras krav inte innebar några orimligheter, och de påpekade att de tog hänsyn till regeringens svårigheter. Dock angreps regeringen för ransoneringssystemets orättvisor. Vad kommunisterna främst vände sig emot var att ransonerna inte räckte till samt att livsmedelspriserna var för höga. Det kunde få som konsekvens, menade man, att fattiga barnfamiljer inte ens hade råd att köpa ut hela sin ranson. För denna verklighetsbeskrivning hade motionärerna använt sig av både det nystartade Gallupinstitutets undersökningar och en undersökning utförd av fattigvårdsnämnden i Stockholm rörande 30 familjer i Enskede. Vad de kommunistiska motionärerna framförde som alternativ var en omläggning av ransoneringssystemet, så att de fattiga barnfamiljerna och den kroppsarbetande klassen fick större tilldelning av de ransonerade livsmedlen på bekostnad av de bättre bemedlades ransoner. Därjämte önskade motionärerna, helt i enlighet med husmödrakraven, ett utökat rabatteringsystem.³⁸

I det socialdemokratiska svaret framhölls emellertid att den princip kommunisterna hävdade i verkligheten var den grund på vilken hela ransoneringssystemet vilade. De kroppsarbetande fick en större tilldelning brödkuponger än andra grupper. Matfettetsransoneringen såg den socialdemokratiska talaren som ett liknande exempel, eftersom den skar ner de bättre bemedlades konsumtion, medan de som redan före kriget förbrukat mindre fick en ganska liten nerskärning. Systemet var rättvist från fördelningssynpunkt, fastslog alltså socialdemokraterna. Det var vidare helt omöjligt att öka ransonernas storlek, av orsaker som låg utanför vad

³³ AK 1942 nr 26 s 62 (Senander), s 58 f (Mårtensson).

³⁴ ND 25.2.42.

³⁵ ND 6.7.42.

³⁶ Mot 1943 AK nr 41.

³⁷ Mot 1940 AK nr 19 = FK nr 15.

³⁸ Mot 1942 AK nr 126.

regeringen hade möjligheter att påverka.³⁹

Kommunisternas försörjningspolitiska infallsvinkel till de ekonomiska problemen under denna tid framgår i den omsättningsskattemotion som lämnades in 1942. Kravet detta år gällde inte ett generellt slopande av omsättningsskatten, men ett slopande av omsättningsskatten på ransonerade varor.⁴⁰ I en interpellation på hösten 1942 återkom kommunisterna med konkreta förslag till förbättring av försörjningssituationen. Brödransonen skulle kunna höjas efter den goda skörden och regeringen borde se till, att spannmålsarealen inte inskränktes så som skett på vissa håll i Skåne. Här borde regeringen tillgripa tvångsmedel om så behövdes. Samma sak gällde, enligt interpellanten, mjölken. Det hade förekommit att bönder i enköpingstrakten i demonstrativt syfte hållit ut mjölk. Något sådant borde inte heller få förekomma. Fläsktillgången kunde vidare ökas genom uppmjukade bestämmelser om hushållsgrisar och vad slutligen beträffar fisket kunde bristen på fisk avhjälpas genom statligt stöd i olika former till fiskare.⁴¹

Regeringen anklagades alltså av kommunisterna för bristande planering och för hänsynstaggande till de monopolkapitalistiska intressena även vad gäller de åtgärder som vidtogs. Hela den omfattande krisadministrationen utsattes för kommunistisk kritik enligt samma mönster. Ett återkommande kommunistkrav under 40-talets första år var ju att arbetare och husmödrar skulle beredas plats i de olika krisinstitutionerna. Rekryteringen betraktades som ett prov på regeringens antidemokratiska hållning, eftersom krisorganen stod utanför riksdagens kontroll.⁴²

Det var, som jag redan inledningsvis slagit fast, det enda sättet för kommunisterna att angripa regeringens försörjningspolitik utan att själva anklagas för bristande samhällslojalitet. I deras propaganda blev det i stället regeringen som brast i just samhällslojalitet.

Kommunisternas ställningstagande i ransoneringsfrågan kan betecknas som en ren överbudspolitik, med sikte på arbetarklassen. Deras förslag till ransoneringsystem byggde på att de fattiga skulle tilldelas större ransoner av de väsentliga livsmedlen: de rika kunde äta finare bakverk i brist på bröd.⁴³

Också i rabattfrågan gick kommunisterna på en överbudslinje. Den principiella inställningen var emellertid negativ till systemet som sådant. I enlighet med den marxistiska inställningen var rabatter och liknande ett raffinerat sätt att maskera utsugning och fattigdom. Samtidigt kunde kommunisterna inte ta avstånd från en åtgärd som så uppenbart gagnade just de grupper de sade sig verka för. Å ena sidan uttrycktes därför tillfredsställelse med rabatterna som sådana: .. vi har med glädje hälsat varje liten åtgärd som gagnat de fattiga och nödställda”, å andra sidan användes rabattsystemets utbredning som ett exempel på inkomstklyftornas fördjupning och som ett bevis för bristen på jämlikhet. Eller med den linderotska terminologin: det var fattigdomen satt i system.⁴⁴

Ett uppnådde partiet med sin försörjningspolitik: regeringen tvingades gå i svaromål, framför

³⁹ AK 1942 nr 20 s 47 ff (Torsten Nilsson). Se även Molin, *Folkhemmet, försvaret och demokratin*, s 171 ff.

⁴⁰ AK 1942 nr 14.

⁴¹ AK 1942h nr 28 s 2 f (Senander).

⁴² Se t ex Linderot, *Demokrati, Försvar*, s 15; FK 1940u nr 16 s 8 interpellation; FK 1942 nr 29 s 23; mot 1941 FK nr 127 = AK nr 104. Se också C H Hermansson, *Det monopolkapitalistiska Sverige*, Sthlm 1943, s 104-113.

⁴³ Se AK 1942 nr 20 s 45 (Senander).

⁴⁴ ND 25.2.42 citat. Se även FK 1944 nr 2 s 41 (Linderot): ”och tänker man på subventioner och rabatter till lägre inkomsttagare betyder det att dessa åtgärder räddat åtskilliga från att komma in i (fattigvårds) statistiken”.

allt i livsmedelsexportfrågan. Därigenom bröt kommunisterna den socialdemokratiska taktiken att nonchalera kommunister och sätta dem i ”kloster”.

Eftersom försörjningspolitiken framför allt sysselsatte partiet mellan partiförbudsfrågan på hösten 1941 och pris- och lönestoppet mot slutet av 1942, kan man förmoda att de också gjorde vinster av ett mer betydande slag. Kanske var valframgången på hösten 1942 ett tecken på att den kommunistiska försörjningspolitiken vunnit ett visst gehör hos arbetarna.

Det finns slutligen en internationell aspekt på den kommunistiska linjen i försörjningsfrågan. De krav som SKP reste hade en motsvarighet på kontinenten. I Schweiz sökte kommunistpartiet på liknande sätt väcka opinion mot regeringens försörjningspolitik.⁴⁵ I det ockuperade Frankrike förde den kommunistiska motståndsrörelsen sin kamp med bland annat livsmedelspropagandan som vapen. I den internationella tidskriften *Världen i Dag* skildrades ingående de franska kommunisternas aktioner för höjda ransoner med argument, välkända för läsarna av *Ny Dag*. Petitionslistor, demonstrationer och uppvaktningar av olika husmödragrupper förekom i stor skala även i Frankrike.⁴⁶

Stabiliseringspolitiken

Livsmedelsbristen var naturligtvis en mycket konkret känning av kriget. Därtill kom att matpriser och skatter steg, samtidigt som lönekompensationen sackade efter. LO-grupperna tvingades acceptera en standardsänkning, eftersom regeringen menade att full kompensation i samband med varuknapphet ofrånkomligt måste leda till inflation. Det första skramavtalet, som slöts i december 1939, hade inneburit att löntagarna fick ca 75 % kompensation för dyrtiden. Året därpå sjönk kompensationen till ca 50 % i ett läge då levnadskostnaderna steg ytterligare. En reallönesänkning blev oundviklig. Enligt *Lönestatistisk årsbok* blev kurvan för årslönernas utveckling följande, med 1939 som basår: 100 — 89 (1940) — 89 (1941) — 91 (1942) — 93 (1943) — 96 (1944) — 99 (1945).⁴⁷ Det innebar att reallönen sjönk med ca 10 % de första krigsåren.

Under paktperioden hade den kommunistiska lönepolitiken varit en integrerad del av den allmänna antikrigspolitiken. Vad man begärde var full kompensation för dyrtiden, höjda ersättningar åt de inkallade, i korthet en politik som ingick i en generell överbudspolitik. Den var ett led i propagandan mot kriget, men den hade också en ekonomisk motivering. En sänkning av befolkningens levnadsstandard skapade i sig en krissituation. Full kompensation för dyrtiden, höjda löner, förbättrade villkor för de inkallades familjer, för pensionärer och barnfamiljer var, tvärtemot regeringens linje, vad kommunisterna anvisade för att lösa krisproblemen. Att regeringen behövde pengar till försvaret fick inte gå ut över det levande försvarsmaterialet. Folkets värnkraft skulle i stället höjas genom förbättrad levnadsstandard, ansåg partiet. I den mån man över huvud taget mötte regeringens argument, att ökad köpkraft i förening med varuknapphet leder till prisstegringar, föredrog man att vända på saken, genom att kräva mer varor och därjämte ransoner och maximipriser på de varor som fanns.⁴⁸ Fram till pris- och lönestoppet i november/december 1942 innebar den fortsatta kommunistiska lönepolitiken en viss reträtt i förhållande till pakt-periodens. Alltjämt hade de högre löner som ett framskjutet krav, men parollen full kompensation för dyrtiden hade ersatts med det

⁴⁵ *ViD* nr 13 1942.

⁴⁶ *ViD* nr 12 och nr 31 1942.

⁴⁷ *Lönestatistisk årsbok 1945*, s 92. Se också *Lönestatistisk årsbok 1947*, s 86 f.

⁴⁸ Se ovan s 165 f.

blygsammare bättre kompensation.⁴⁹

Därtill kom andra kommunistiska aktioner för att höja reallönen. En sådan var deras engagemang i indexfrågan. Indexsystemet spelade nämligen en central roll vid avtalsförhandlingarna, eftersom kompensationen räknades fram med hjälp av levnadskostnadsindex. På våren 1942 lämnade partiet en motion om ändrade grunder för indexberäkningen. Vad man kritiserade i det dåvarande systemet var att socialstyrelsen utgick ifrån en normalfamilj med en årsinkomst på 4 985 kronor. Kommunisterna ansåg den vara föga representativ, ty de hävdade att ca 80 % av landets taxerade inkomsttagare under år 1940 hade en inkomst som understeg 3 000 kronor och att 60 % inte ens kom över 2 000 kronor. Vidare utsattes det skrensade indexet för motionärernas kritik. Det rensade indexet innebar att då en vara försvann och någon lämplig ersättningsvara inte stod att finna, försvann den posten ur budgeten. Kommunisterna menade att verkligheten därigenom skymdes, eftersom de flesta som ersättning köpte dyrare, oransonerade varor. Levnadskostnadsindex gav alltså inte en realistisk bild av de faktiska förhållandena, utan det var tvärtom framräknat med en klar tendens att framställa levnadskostnaderna som lägre än de i själva verket var. Motionens krav var därför att levnadskostnadsindex skulle anpassas efter verkligheten — dvs det skulle ge en exakt bild av levnadskostnaderna för en genomsnittsfamilj — men också för de mindre inkomsttagarna och de stora barnfamiljerna.⁵⁰

På det fackliga planet krävde kommunisterna att arbetarna genom sina egna organ månad för månad skulle kontrollera levnadskostnadsstegringarna, och i anslutning därtill skulle kompensation betalas ut.⁵¹

Den kommunistiska propagandan på det lönepolitiska området var inte lika påtaglig som under de första krigsåren. Drivkraften bakom paktperiodens paroller om full kompensation och högre löner hade förvisso fallit bort. Men inte bara propagandan tonades ner utan också kravet på full kompensation. Det berodde givetvis på att partiet nu slöt upp bakom de dryga försvarskostnaderna och därmed i viss mån måste acceptera en standardsänkning. Det var också av vikt för kommunisterna att förtroendet för deras politik ökade. Klyftan mellan de kommunistiska och de socialdemokratiska kraven fick inte bli alltför stor ute i fackföreningarna, om kommunisterna på allvar ville göra en inbrytning. Indexsystemet kunde de emellertid angripa och det med samma syfte som styrde deras försörjningspolitik. Men pris- och lönestoppspolitik som kom på hösten 1942, ställde kommunisterna mot väggen. De måste nu på ett helt annat sätt än tidigare formulera sitt eget program och motivera det.

På våren 1942 började Wigforss fundera över mer radikala åtgärder att bryta prisutvecklingskurvan. Trots att full kompensation inte utdelades och lönepolitiken blev allt restriktivare, steg priserna mer och mer. Det riktades kritik mot indexsystemet också från borgerligt håll, men på helt andra grunder än från kommunisterna, eftersom man ansåg att indexsystemet var inflationsdrivande.⁵² Det var alltså på lönesidan något måste ske, ansåg de borgerliga, och det menade också Wigforss. Eftersom de prishöjningar, som så att säga var tillåtna, dvs de ökade importpriserna och den fördyrande ersättningsproduktionen vid det här laget hade slagit igenom, måste enligt Wigforss den fortsatta prisstegringen främst bero på ”en fortgående höjning

⁴⁹ Jfr två broschyrer av G Kempe, *Lönepolitik i kristid*, Sthlm 1941, s 31, utkom före det tyska anfallet mot Sovjet, samt *Dyrtyd—index och avtalspolitik*, Sthlm 1941, s 15, utkom på hösten 1941. Se även *ND* 21.11.41. Också Hagberg slog till reträtt. Se *AK* 1941u nr 44 s 41.

⁵⁰ Mot 1942 FK nr 82 = AK nr 106. Se också Kempe, *Dyrtyd—index*, s 6 ff; Lancet, *Index och löner*, *Dagspolitik* nr 5, Sthlm 1942; *AK* 1942 nr 21 s 42 ff (Hagberg).

⁵¹ *ND* 10.8.42. Det var för ett krav från våren 1941. Se Kempe, *Lönepolitik i kristid*, s 32.

⁵² Zetterberg, *Liberalism i kris*, s 59 ff.

av inkomsterna”.⁵³ Under sommaren 1942 sökte man därför träffa en överenskommelse med representanter för industri, handel, jordbruk och fackföreningar för att skapa ett underlag för en stabilisering av både priser och löner. Ledare för förhandlingarna var Gustav Söderlund, chef för Statens industrikommision. Den 1 november 1942 genomfördes ett temporärt prisstopp. Den 2 november inkallades riksdagen för informationssammanträde. Under december månad fastställdes slutgiltigt livsmedelspriserna, och fackförbunden slöt ett ramavtal med arbetsgivarna om oförändrade löner så länge som levnadskostnaderna inte steg med mer än 5 % eller till dess indextalet 249, med 1941 som basår, uppnåts. Om det överstegs, skulle 5 % kompensation utgå.⁵⁴

För industriarbetarna innebar således lönestoppet att läget låstes då det inträtt en 10 % real-lönesänkning, medan det för lantarbetarnas och böndernas del innebar att de i stort sett blivit kompenserade för dyrtiden.⁵⁵

För att förstå den situation kommunisterna i och med regeringens utspel hamnade i, behövs en kort redogörelse för den kommunistiska synen på Sveriges ekonomiska läge.

Sverige led under en disproportionalitetskras, menade kommunisterna, eftersom staten genom rustningsindustrin tog i anspråk en oerhört stor del av den samlade realinkomsten för improduktiva ändamål. Därigenom rubbades den samhälleliga reproduktionsprocessen, ty den statliga konsumtionen skedde på bekostnad av den privata och kapitalamortering kunde då inte ske i samma utsträckning som under normala förhållanden. Inte heller kunde några nyanläggningar äga rum. ”Den i det kapitalistiska systemet inneboende motsättningen mellan produktion och konsumtion hade därigenom skärpts.” Resultatet blev att kapital undandrog den normala reproduktionsprocessen och samlades på hög. Krisen kunde bara leda till inflation, menade kommunisterna, som med inflation kort och gott menade att det fanns för stor penningmängd i förhållande till varumängden. Men den väsentliga skillnaden mot t ex Wigforss inflationsteoretiska resonemang var att kommunisterna med penningmängd inte menade allmänhetens löner, utan kapitalisternas ”friställda” kapital.⁵⁶ Därigenom kunde också kravet på kompensation teoretiskt motiveras. Om inte arbetarna blev fullt kompenserade, innebar det att den okompenserade prisstegringen utgick till kapitalisterna i form av vinster. Kompensationen blev på så sätt ett medel mot inflationen.⁵⁷

Varuknappheten såg kommunisterna helt och hållet som ett fördelningspolitiskt problem som kunde lösas med ransonerings. Uppfattningen att indexsystemet kunde verka inflationsdrivande delade de självfallet inte heller. De menade att det var priserna som steg först, därefter höjdes indextillägget. Lösningen på prisstegringsproblemet var för kommunisterna ett tekniskt problem, som regeringen kunde lösa närhelst den ville begagna sig av sina fullmakter.⁵⁸

Trots att uppfattningarna således gick vitt isär om hur Sveriges ekonomiska problem borde

⁵³ E Wigforss, *Minnen III 1932-1949*, Sthlm 1954, s 223.

⁵⁴ Ibidem s 228; Sand, *Samverkan under motstånd*, s 104 ff; Zetterberg, *Liberalism i kris*, s 68 f; Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 115 ff.

⁵⁵ *Lönestatistik årsbok 1945*, s 92; *Meddelanden från Konjunkturinstitutet*. Serie B:3, Sthlm 1945, s 10 f.

⁵⁶ AK 194lu nr 44 s 40 (Hagberg); ND 31. 1.42 Lancet, Upprustningens ekonomi (cit); ND 6.3.42 Lancet, Penningpolitik och inflation; talardisp av G Kempe, 1 maj 1942, hos G Kempe, Farsta; H Hagberg, *Lönestopp, prisstopp, inflation?* Dagspolitik nr 10, Sthlm 1942. Se också Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv; ViD nr 51 1942 art av Lancet, Teorierna om inflation.

⁵⁷ Se t ex AK 1942h nr 29 s 18 (Hagberg) ; ND 10.6.42.

⁵⁸ Redan på hösten 1940 hade kommunisterna argumenterat efter samma linjer, då de motionerade om stats-tjänarnas kristillägg ”Det är inte dyrtidstilläggen som orsakar prisstegringen utan tvärtom.” Mot 1940u AK nr 46; ND 10.6.42 Lancet, Attack mot reallönerna; ND 6.3.42 Lancet, Penningpolitik och inflation.

lösas, måste ändå ett prisstopp vara ett medel som kommunisterna borde acceptera. Ändå möttes inte förslaget om ett prisstopp med någon entusiasm av kommunisterna. Visserligen var inflationen redan ett faktum, enligt den kommunistiska propagandan, som också erkände att prisstopp överensstämde med arbetarklassens intressen. Men för att också kommunisterna skulle acceptera det ställde de en rad krav. Om regeringen genomförde ett prisstopp på hösten 1942, innebar det att den konserverade stora orättvisor, eftersom arbetarklassen inte bara absolut utan också relativt fått sin ställning försämrad i förhållande till andra grupper i samhället. Därför borde de relationer som rådde mellan de olika klassernas inkomster återföras till förkrignivå, innan ett prisstopp kunde tillgripas. Vidare måste också priserna först justeras neråt, fortsatte det kommunistiska resonemanget, och en rad konkreta förslag på prissänkningar gavs.⁵⁹

I informationsriksdagsdebatten tog Hagberg till orda och utvecklade det kommunistiska alternativet ytterligare. Efter en generell kritik av regeringens ekonomiska politik, med syfte att visa att skulden för prisutvecklingen enbart låg hos regeringen och förvisso inte hade något med arbetarnas löner att göra, skisserade Hagberg andra medel för att åstadkomma den önskade stabiliseringen. Prisstoppet var i och för sig välkommet, men Hagberg utgick ifrån att det inte var allvarligt menat utan endast ett provisorium till dess att lönerna stabiliserats. Mot regeringens stabiliseringspolitik ställde alltså Hagberg det kommunistiska programmet, så som det blivit utformat från 1941. Det var krav på ökad framställning av konsumtionsvaror, på att omsättningsskatten skulle slopas och inte minst på att inkomst- och förmögenhetsskatten skulle höjas.⁶⁰

När pris- och lönestoppet kom, avslöjades alltså det kommunistiska programmet, och efter en skrapning på ytan visade det sig, att det i grund och botten var samma program som under paktperioden. Lönerna skulle höjas upp till full kompensation för prisstegringarna, priserna skulle sänkas, bland annat genom ett slopande av omsättningsskatten, notan skulle betalas med höjd inkomst- och förmögenhetsskatt. Den stora skillnaden låg naturligtvis i att kommunisterna accepterade rustningarna. Men å andra sidan restes krav på ökad framställning av konsumtionsvaror, och det var i grund och botten ett nedrustningskrav om än i positiv form. Ökning av konsumtionsmedelsindustrin måste ske på bekostnad av produktionsmedelsindustrin. Det var emellertid ett krav som sällan eller aldrig specificerades.⁶¹

Energin sattes i stället in på förslag till prissänkningar. Priskontrollnämnden borde förändra grunderna för sitt beräkningssätt vid en stabilisering av priserna menade Hagberg, så att man inte utgick från de minst bärkraftiga företagens kostnader vid bestämmandet av priset. Dessutom borde inte importprishöjningarna tillåtas slå igenom. Det skulle kunna förhindras genom subventioner eller genom ett clearingförfarande mellan export- och importpriserna.⁶² I en broschyr, som Hagberg författade med anledning av regeringens utspel, tillkom ytterligare förslag på prissänkningar. De drabbade i första hand jordbruket, vars produktpriser kunde

⁵⁹ ND 21.10.42 Lancet, *Priser och inkomster*; ND 2.10, 19.11.42.

⁶⁰ AK 1942h nr 29 s 14 ff.

⁶¹ Belägg för detta ger Linderot i sitt tal inför centralkommittén i nov 1942, då han gjorde den direkta sammankopplingen mellan arbetarnas löner och de dryga försvarskostnaderna. Staten måste minska sina improduktiva utgifter ansåg Linderot och gav konkreta exempel på slöseriet. Att det var en ganska känslig fråga visar sig i de förslag till paroller som uppgjordes vid ck-möte i nov 1942. Däri hade nämligen krävts att slöseriet på det militära området måste få ett slut, ”så att de väldiga utgifterna för rustningsändamål kan nedskäras”, visserligen bifogat att det inte fick ske på bekostnad av beredskapen. Det var emellertid en paroll som inte återfinns i det manifest som sändes ut från mötet. Se riktlinjer för rapport om ck-plenum 21-22.11.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

⁶² AK 1942h nr 29 s 23 f.

sänkas.⁶³ I detta sammanhang måste också kommunisternas propaganda mot krediterna till Tyskland nämnas. Det var framför allt ett utrikespolitiskt krav. Kommunisterna framhöll dessutom de ogynnsamma ekonomiska verkningarna, eftersom de tilldelade dem en stor del i de stora statliga improduktiva utgifterna samtidigt som dessa krediter bidrog till den allmänna varuknappheten.⁶⁴

Vid centralkommitténs möte i november 1942 togs emellertid den inrikesekonomiska situationen upp till förnyad prövning. De ekonomiska problemen måste nu inta en huvudplats, framhöll Linderot, ty läget hade förvärrats. Sverige höll åter på att bli ett fattigt land med tomma skafferier. Regeringens försök till lösning, att låsa lönerna med hänvisning till inflationsrisken, betecknade Linderot emellertid som enbart teoretiskt och ekonomiskt skoj. Drivkraften bakom regeringens utspel ansåg han i stället vara att i allt snabbare takt utplundra massorna. Det kommunistiska partiets uppgift borde därför bli att bekämpa lönestoppspolitikerna.

Det kanske till och med för oss kommunister är självklart, att vi skall resa motstånd emot de försök som nu göres ifrån regeringens sida att under sken av kamp mot inflationen utplundra massorna. Vi har att här från kommunistiska partiets plenum utforma kampparoller emot hela det söderlundiska programmet, att appellera till fackorganisationerna ... att använda den kraft som fackorganisationerna har för att göra aktivt motstånd.⁶⁵

Och hur skulle detta motstånd se ut, vilka paroller och krav skulle partiet sända ut, utifrån den bedömningen? Det visade sig att kravet helt modest löd: ingen försämring utan gemensamt skydd mot en sänkning av reallönen.⁶⁶ Aktivt motstånd inom fackföreningarna betydde således inte att kommunisterna skulle mana till strejk mot lönestoppspolitikerna. I stället tonade de själva ner sina krav på högre löner och försökte genom sin paroll misstänkliggöra regeringspolitiken genom påståendet att ett lönestopp i själva verket var inledningen till en lönesänkning. Anledningen till den kommunistiska reträtten var förmodligen att kommunisterna inte själva trodde att det var möjligt för arbetarna att hävda sig ekonomiskt. Då Linderot inför mötet skulle klargöra parollens innebörd, sade han uttryckligen att ”det är möjligt att det inte kan gå nu att få höjd levnadsstandard, men om vi talar om gemensamt skydd, så är det riktigt”.⁶⁷

Trots den aggressiva propagandan mot den s k söderlundspolitikerna, betydde partiets konkreta ställningstagande således att det i stort sett accepterade stabiliseringspolitiken. Det var ett defensivt program, som utformades efter november 1942, där kommunisterna sökte få till stånd en reallönehöjning på andra sätt än genom direkta löneförhöjningar, t ex genom aktioner mot omsättningskatten och genom det prissänkingsprogram som hade formulerats på hösten 1942. I praktiken kom partiet emellertid även i motsättning till sitt eget prissänkingsprogram i och med den nya linje kommunisterna efter november 1942 formulerade för jordbrukspolitikerna.⁶⁸

Partiet höll sig på defensiven hela våren 1943. Det var kring försvaret av reallönen den

⁶³ Hagberg, *Lönestopp, prisstopp, inflation*, Dagspolitik nr 10, s 16 f.

⁶⁴ Om exportkrediterna och deras del i inflationen, se Kempe, *Dyrtid—index*, s 12. Se vidare ND 15.9.42 Lancet, Krediterna till Hitlertyskland; mot 1942 AK nr 355; ND 9.7.43.

⁶⁵ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42 (citats s 10), pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

⁶⁶ Enad front mot Söderlundprogrammet! Slå tillbaka regeringens och arbetsköparnas aktion mot reallönerna! Flygblad Sthlm 1942. Se även *Manifest från Sveriges Kommunistiska Partis Centralkommitté*. Antaget vid sammanträde 21-22.

⁶⁷ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42 s 18, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

⁶⁸ Se s 214 f. [bokupplagan]

ekonomiska debatten rörde sig i den kommunistiska pressen och i riksdagen. Man tog till och med offentligt avstånd från paktperiodens gamla krav om full kompensation:

Kommunisterna har aldrig hävdad, att ”arbetarna icke har anledning att nöja sig med mindre än 100 % kompensation”. De vet mycket väl att full kompensation för de höjda varupriserna är omöjligt under de objektiva förhållanden som är rådande i Sverige.⁶⁹

I riksdagen formulerade Hagberg den kommunistiska reträtten, varvid han till skillnad från Ny Dags ledarskribent erkände att partiet tidigare krävt full kompensation för prisstegringarna.

Vi ha däremot inte utgått från att arbetarna skulle ha lika mycket konsumtionsvaror som före kriget, ty vi ha inte blundat för det faktum att framställningen av konsumtionsvaror dels på grund av importspärr och dels på grund av andra omständigheter varit mindre än tidigare.⁷⁰

Konsekvensen av den hagbergska tankegången blev att kommunisterna förespråkade ett slags tvångssparande, vilket socialdemokraten Severin påpekade senare i debatten. Hagberg svarade undvikande, att själva ransoneringssystemet i sig innebar en form av tvångssparande.⁷¹

På sommaren 1943 kom ett brev till LO-ledningen från det kommunistiska partiets rikskonferens. Därmed signalerades hårdare tag från kommunistiskt håll i lönepolitiken, trots ordalag om samarbete, förståelse och återhållsamhet. LO uppmanades att markera sin självständighet mot övriga klasser och intressen i samhället och inte minst mot regeringen. Det innebar att LO vid kommande avtalsuppgörelser skulle verka för en förbättring av lönerna, så att ”en högre kompensation för prisstegringarna och en jämnare fördelning av krisbördorna åstadkommes”.⁷² Bakom brevet till LO låg helt förändrade förutsättningar för en fortsatt kommunistisk ekonomisk politik.

I maj 1943 hade den Kommunistiska Internationalen upplöst. På partiets rikskonferens i juni formulerade Linderot partiets nya kurs: skapandet av ett marxistiskt enhetsparti.⁷³ Ett av medlen måste bli den ekonomiska politiken. Det innebar att kommunisterna ville skapa en plattform för enhet, och den plattformen skulle vara en radikalare ekonomisk politik. Socialdemokratin skulle drivas åt vänster, samtidigt som kommunisterna måste gå något åt höger, så att det skulle bli möjligt att mötas. Den inrikespolitiska situationen hade också förändrats till kommunisternas förmån. Det nationella trycket lättade, allt eftersom de tyska arméerna slogs tillbaka. Det innebar att kraven på förbättrad kompensation och på lönestoppets upphävande hade större förutsättningar att vinna gehör 1943 och 1944 än 1941.

Radikaliseringen innebar att kravet på full kompensation åter framfördes, men nu med ett något utbyggt resonemang. Det var fullt möjligt, hävdade den kommunistiska pressen, att utdela 100 % kompensation, om man släppte kravet att hela lönen skulle kunna bytas ut mot varor. Varför skulle inte arbetarna, lika väl som andra, kunna spara något av sin lön och lägga undan i väntan på bättre tider? Eller köpa andra, inte ransonerade varor — varför inte ett piano?⁷⁴ Det var ett resonemang som i praktiken tangerade ett tvångssparande. Det betydde att kommunisterna kom i motsättning till de principer och krav de tidigare fört fram vad gäller sjömannens krigsriskersättning, som inte utbetalades kontant utan sattes in på bankbok. Ett sådant förfarande hade kommunisterna utdömt som förkastligt, ett kränkande ingrepp i den

⁶⁹ ND 31.5.43.

⁷⁰ AK 1943 nr 25 s 47 ff (citat s 49).

⁷¹ Ibidem s 51 (Severin, Hagberg).

⁷² Skrivelse från partiets rikskonf till LO:s ledning; *Ny Kurs*, Dagspolitik nr 15, Sthlm 1943.

⁷³ Se s 225 ff.

⁷⁴ Se ND 13.7, 2.8, 14.10.43.

personliga friheten, rena stölden från sjöfolket.⁷⁵

”Bryt lönestoppet!” löd således det kommunistiska stridsropet från sommaren 1943 och framöver. Partiet verkade energiskt på det fackliga planet och framför allt bland metallarbetarna, där de vann stora framgångar vid de fackliga valen. Talet om återhållsamhet avbröts. Med arbetarnas reallönesänkning, som kommunisterna beräknade till mellan 20-25 % i motsats till LO:s 10%, jämförde kommunisterna de vinstökningar som bolagen hade gjort. Det räckte inte att vänta till efter kriget, löd den kommunistiska propagandan vidare, ty då fick man nog vänta förgäves.⁷⁶ I och med efterkrigsprogrammet fick den kommunistiska lönepolitiken en mer konkret inriktning. Man gjorde efterkrigsprogrammets lönepolitiska krav till sina, men med den viktiga skillnaden att man ville se den politiken förverkligad redan före krigets slut.

I SAP:s efterkrigsprogram stod kravet på reallönernas återställande till 1939 års nivå som en första uppgift att genomföra efter kriget. Det blev i kommunistisk översättning ett krav på en 20-25 % reallöneökning.⁷⁷ Kommunisterna gick till val på efterkrigsprogrammet på hösten 1944, och det är givet att de tog framgången som ett tecken på att deras paroll i lönefrågan vunnit genklang. Den sista resten av återhållsamhet försvann, och i riksdagen proklamerade Set Persson i en debatt om statstjänarnas löner, att partiet skulle verka för hela stabiliseringspolitikens upprivande.⁷⁸

Riksdagsdebatterna om de ekonomiska problemen på våren och hösten 1944, framför allt om statstjänarnas löner, visade en försiktig omsvängning i kommunisternas hållning till inflationsproblemet. Under hela krigsperioden hade de gång på gång framhävt att inflation var ett faktum, detta i polemik mot regeringen som talade om prisstegringar till följd av avspärrning och höjda importpriser. När regeringen nu själv började tala om inflation, förlorade kommunisternas påstående om en inflation mycket av sin propagandistiska verkan. I stället märks en tendens att tona ner konsekvenserna av en inflation för arbetarklassens del. Det mest tillspetsade var Linderots yttrande, att det var egalt för arbetarna om de fick 100 eller 10 kronor i sina lönekuvert, det väsentliga var den kvantitet varor, tjänster och nyttigheter som de fick för sin arbetskraft.⁷⁹

Tendensen var klar, det var inte någon huvudfråga för arbetarklassen om det förelåg en inflationistisk utveckling. Det primära var fördelningen av nationalinkomsten.⁸⁰ Senander undrade rent av om det alls förelåg någon fara för inflation.⁸¹ Att kommunisterna på detta sätt sökte negligera inflationsfaran tjänade givetvis bättre deras syfte att bryta upp hela lönestoppspolitikerna, även om det drog på dem en generell kritik för ansvarslöshet⁸² eller, mer specificerat, för billig, liberalistisk radikalism.⁸³

Ändå hade kommunisterna tvingats ta hänsyn till regeringens synsätt i sina lönekrav.

⁷⁵ AK 1939u nr 22 s 34, 39; AK 1940 nr 22 s 64; mot 1940 FK nr 26 = AK nr 61; mot 1941 FK nr 104 = AK nr 93.

⁷⁶ *Avtalsförbättring eller lönestopp?* Broschyr Sthlm 1943; ND 2.8, 28.8, 8.9, 10.9.43. Om kommunisternas framgångar inom Metallindustriarbetarförbundet, se K Treslov, *Verkstadsstrejken 1945*. En studie i arbetsmarknadens förhandlingssystem vid konflikt, opubl lic avh, Statsvetenskapl inst, Sthlm 1972, s 24 ff.

⁷⁷ Se vidare s 206.

⁷⁸ AK 1944h nr 29 s 12 (Set Persson).

⁷⁹ FK 1944h nr 29 s 41 (Linderot).

⁸⁰ AK 1944h nr 22 s 29 (Hagberg).

⁸¹ Ibidem s 23 (Senander).

⁸² LO:s broschyrserie Aktuella frågor nr 4, *Kommunisterna och inflationen*, Sthlm 1944, s 8 ff; FK 1944h nr 29 s 59 (Åkerberg). Kritiken bemöttes i ND 8.11.43.

⁸³ FK 1945 nr 3 s 38 (Myrdal).

Undersökningen har visat hur kravet på full kompensation förbytt i parollen om bättre kompensation efter juni 1941, för att sedan trappas ner till att lyda: ”Ingen försämring av reallönen.” Innebar det inte att kommunisterna accepterade teorin att köpkraftsoverskott i samband med varubrist var prisstegrande? När partiet efter juni 1943 åter höjde stridsropet om full kompensation skedde det med det väsentliga tillägget att man kan spara en del av lönen. Att kommunisterna så tillvida närmade sig regeringens synsätt får emellertid inte tolkas som om de accepterade tankegången bakom stabiliseringspolitiken. I stället måste reträtten ses i sitt taktiska sammanhang. Det var dock inte förståelsen för regeringens svårigheter som bromsade upp den kommunistiska överbudspolitiken, utan deras strävan att bedriva enhets-taktik i fackföreningarna. Det innebar naturligtvis inte att kommunisterna sade ja och amen till alla de förslag som framställdes av socialdemokraterna, men det måste innebära att de för att ha framgång inte fick framföra krav, som låg alltför långt bort från de socialdemokratiska. Det innebar framför allt att argumenteringen anpassades efter socialdemokraternas.

Fördelningspolitiken

Det är något av en truism att den kommunistiska ekonomiska politiken i dess helhet betonade den fördelningspolitiska aspekten, vare sig det rörde sig om försörjningspolitik eller prispolitik. Som parti i opposition, med en teori och en ideologi som syftade till att påvisa det kapitalistiska systemets orättvisor, måste kommunisternas politik få en sådan inriktning. Därtill kom att partiet hade ett bestämt syfte med sin politik, och det var att avslöja socialdemokratins klassarbetspolitik och att påvisa för den stora gruppen de sökte göra till sin, att det största arbetarpartiet endast skenbart företrädde deras intressen.

Wigforss hade myntat uttrycket ”Bördor efter bärkraft” för att beteckna regeringens ambitioner.⁸⁴ För kommunisterna blev det en angelägenhet av första rang att söka påvisa att regeringen svek dessa ambitioner och att den utnyttjat kristiden till att göra de rika rikare och de fattiga fattigare.

I en broschyr av Lancet (pseudonym för C H Hermansson), som utkom på hösten 1942, togs regeringspolitiken och dess verkningar för landet upp till detaljerad granskning, varvid den kommunistiska anklagelsen gavs en utförligare motivering. De som gynnats av regeringens politik, fastslog Hermansson, var gruppen industrikapitalister och godsägare, medan däremot arbetare och småbönder fått se sin ställning försämrade.

De uppgifter som låg bakom en sådan analys var något varierande och ojämna. I fråga om storböndernas vinster hade Hermansson använt sig av en LO-undersökning, som visat att jordbruket som helhet fått kompensation för dyrtiden. Av detta drog författaren då slutsatsen att eftersom ”det är känt att småböndernas ställning försämrats under krigsåren”, måste storbönderna ha fått mer än full kompensation för prisstegringarna. Beräkningen av industri-vinsterna var mer underbyggd. Det var en analys som byggde på siffermaterial från tidningarnas handelssidor och ekonomiska tidskrifter. Hermansson menade att de redovisade profitsiffrorna var resultatet av en manipuleringsprocess, så att de generellt gav för lågt utslag. I stället räknade Hermansson fram bolagsvinsterna genom att dra enbart avskrivningarna från bruttovinsten i stället för att också räkna bort räntor och skatter. Hermansson försvarade sin metod med att räntorna kom andra kapitalister till godo och skatter brukade inte dras av då man beräknade en persons inkomster. Därmed negligerade Hermansson helt och hållet regeringens åtgärder mot spekulation i kristid genom att införa en krigskonjunkturskatt.

⁸⁴ E Wigforss, *Bördor efter bärkraft*, Sthlm 1942.

Resultatet blev att bolagen inom 8 produktionsgrenar fått en 49 % vinstökning 1941 i förhållande till 1938.⁸⁵

Mot denna utveckling ställde kommunisterna arbetarklassens ställning som de ansåg hade blivit allt mer försämrad under kriget. Frågan om hur stor reallönesänkningen egentligen var kom att utvecklas till en direkt stridsfråga mellan de socialdemokratiska och kommunistiska ekonomerna. Fram till 1942, då LO officiellt erkände 17 % reallönesänkning, utgick kommunisterna i stort sett från LO:s siffra, men eftersom de inte ansåg att levnadskostnadsindex gav en rättvisande bild av prisstegringarna, menade de att siffran 20 %, ja t o m 30, egentligen svarade bättre mot de faktiska förhållandena. Budet kom så småningom att stå på 10 % från LO-hållet och 20 % från kommunisterna.⁸⁶

Vad hade då kommunisterna för alternativ till regeringens politik som kunde råda bot på dessa missförhållanden? Under paktperioden hade partiet krävt en ”radikal förmögenhetsbeskattning” utan närmare precisering. Detta krav framfördes som ett alternativ till omsättningsskatten i förening med kravet på nedrustning.⁸⁷ På våren 1941 hade partiet motionerat mot svenska aktiebolags och ekonomiska föreningars rätt till avdrag vid taxering till kommunal och statlig inkomst- och förmögenhetsskatt för avsättning till konjunkturinvesteringsfond.⁸⁸ Det skulle sedan dröja till våren 1943 innan partiet försökte åstadkomma en annan fördelning av krisbördorna. Det skedde med en motion om skatt på förmögenheter.⁸⁹ Att den kom just på våren 1943 har sin förklaring. Då lade den utredning om engångsbeskattning på förmögenheter som finansministern tillsatt på hösten 1941 fram sitt betänkande, den s k lindahlska utredningen.⁹⁰ Återigen visade kommunisterna att de följde Dimitrovs råd att ta enskilda socialdemokraters förslag och göra dem till sina egna. Deras motion var följaktligen en kommunistisk variant av det socialdemokratiska förslaget.

Givetvis slopade de kommunistiska motionärerna alla de betänkligheter mot en engångsbeskattning av förmögenheter som framförts i den lindahlska utredningen. Det var främst farhågor för en minskning av företagets produktiva kapitaltillgångar. Däremot tog de hela det skattetekniska förslaget. Det innebar att skatt skulle tas ut på förmögenheter över 20 000 kronor med en skattesats på 10 %. Den totala avkastningen av skatten beräknades till ca 2 miljarder kronor. Man lånade också utredningens motivering för en förmögenhetsskatt, nämligen att den var motiverad som ett led i en skärpt konjunktur- och prisstabiliserande politik om kriget fortsatte också år 1944.⁹¹ Själva bidrog kommunisterna med ett rent fördelningspolitiskt argument för skatten, i det man ville se den som en alternativ beskattningsform till omsättningsskatten.⁹² Det var alltså alltjämt kravet från hösten 1940 som fördes fram. Till yttermera visso inlämnades samtidigt en motion om omsättningsskattens slopande, där det kort och gott hänvisades till förmögenhetsskattemotionen.⁹³ Utskottet avskog den kommunist-

⁸⁵ Lancet, *Krigsvinster och löner*, Dagspolitik nr 9 1942, särskilt s 3, 4, 7 och 19 f.

⁸⁶ Hagberg, *Lönestopp, prisstopp, inflation* s 24; ND 9.10.42; Lancet, *Krigsvinster och löner*; ND 10.10.42; Rättvis fördelning av krisbördorna, Sthlm 1942 (flygblad); Enad front mot Söderlundprogrammet, Sthlm 1942 (flygblad); AK 1942h nr 29 s 17; Det rika och det fattiga Sverge, Sthlm 1944 (flygblad); *Index och löner*, Dagspolitik nr 5, Sthlm 1942; *Socialdemokratiska sifferkonster. Svar på förtal*, Dagspolitik nr 20, Sthlm 1944, s 20.

⁸⁷ Se ovan s 105.

⁸⁸ Mot 1941 AK nr 311.

⁸⁹ Mot 1943 FK nr 168.

⁹⁰ Se Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 136 ff.

⁹¹ SOU 1942:52. Jfr mot 1943 FK nr 168.

⁹² Mot 1943 FK nr 168.

⁹³ Mot 1943 FK nr 167.

tiska motionen utan vidare motivering. Den föranledde inte heller någon debatt i riksdagen.⁹⁴

Året därpå gjorde kommunisterna ett nytt försök. Det stundade val på hösten. Argumenteringen för en förmögenhetsskatt byggde helt och hållet på den kommunistiska tesen att de rika blivit rikare och de fattiga fattigare. För att belägga denna tes använde sig kommunisterna uteslutande av de officiella beräkningar och utredningar som fanns att tillgå, ty nu liksom under 1942 års valrörelse hade det brutit ut ett sifferkrig mellan arbetarpartierna, denna gång om krigets faktiska verkningar för de olika samhällsklassernas ekonomiska status. Med hjälp av dessa beräkningar tecknades en dyster bild av ojämlikhetens Sverige. Mot arbetarklassens sänkta reallön (nota bene nöjde sig de kommunistiska motionärerna med den mer officiella siffran 12 %) och en ökning av understödstagare — mellan 1938 och 1941 ca 58 000 personer — stod 24 % ökning av de beskattningsbara förmögenheterna på över 20 000 kronor och av förmögenhetsägare med omkring 50 000. För att understryka vilka som burit de tyngsta bördorna påvisade också motionärerna att de indirekta skatterna ökat mer än de direkta. Det var framför allt ur rättvisesynpunkt som en förmögenhetsskatt borde ses. Också detta år förekom kopplingen mellan omsättningsskatt och förmögenhetsskatt.⁹⁵

I bevillningsutskottet framkom socialdemokratins dilemma. De sade sig vara positiva till förslaget, men ville inte ta beslut genast utan föreslog en vidare utredning.⁹⁶ Inte heller året därpå tog socialdemokraterna ställning då kommunisterna återkom med sin förmögenhetsskattemotion. Kommunisterna hade ändå sökt möta på halva vägen och hade därför strukit de fördelningspolitiska anklagelserna. Sammankopplingen med omsättningsskatten saknades helt. I stället argumenterade man enbart utifrån en konjunkturpolitisk aspekt. Helt i enlighet med den socialdemokratiska synen på efterkrigstiden, där man fruktade en period av kort högkonjunktur som sedan skulle följas av depression, framställdes således en engångsskatt på förmögenheter som ett konjunkturdämpande medel.⁹⁷

Resultatet av kommunisternas motion blev emellertid att frågan skulle underkastas ny utredning. Detta måste ha uppfattats så att frågan helt och hållet försvann från den politiska arenan, förutsatt att man delade Gunnar Myrdals pessimistiska syn på konjunkturläget efter kriget.⁹⁸

Syftet med den kommunistiska ekonomiska politiken under kriget förändrades således från den ena taktiska perioden till den andra. Det innebar inte att kommunisternas ekonomiska program hade förändrats. I stort sett kan man hävda att det var samma program partiet förde fram 1939 och 1945. Vad som förändrades var argumentationen. Den förändringen i sin tur var ett uttryck för hur partiet ställde sig till andra grupper, och då främst till socialdemokratin.

Kommunisternas argumentering för en förmögenhetsskatt visar t ex på ett mycket tydligt sätt hur de anpassade sig efter den politiska situationen. På våren 1943 kan man säga att de alltså var på defensiven. Därför lånade de praktiskt taget hela den lindahlska argumenteringen jämte hela det skattetekniska förslaget. 1944 hade man valet framför sig och stora framgångar i de fackliga valen bakom sig. Kommunisterna befann sig på offensiven och kunde därför gå hårt ut i sina anklagelser mot regeringens ekonomiska politik. Argumenteringen gick därför uteslutande på regeringens orättvisa fördelningspolitik. Året därpå hade emellertid tanken på samarbete med de ledande socialdemokraterna tagit överhanden, och partiets strävan att

⁹⁴ BeU 1943 nr 48.

⁹⁵ Mot 1944 AK nr 383 (förmögenhetsskatt); mot 1944 AK nr 382 (oms).

⁹⁶ BeU 1944 nr 34. Se även Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 139.

⁹⁷ Mot 1945 AK nr 172.

⁹⁸ BeU 1945 nr 55. Den gav dock upphov till disk i riksdagen. FK 1945h nr 30 s 71 f; AK 1945 nr 30 s 85 f. Jfr Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 141 f.

åstadkomma en vänsterregering fick deras argumentering att helt anpassas efter den socialdemokratiska: Anklagelserna tonades ner.

Detsamma skedde med argumenteringen bakom kravet på omsättningsskattens slopande. 1940 och 1941 framställdes skatten som ett cyniskt och vidrigt sätt att hänsynslöst pressa pengar ur de fattigaste i samhället. I stället krävdes en nedskärning av försvarsutgifterna jämte en radikal förmögenhetsskatt. 1942 nöjde sig partiet med en motion om slopande av omsättningsskatten på vissa livsmedel, vilket var ett led i den stora satsningen på det försörjningspolitiska området. 1943 års motion lade däremot till den fördelningspolitiska argumentationen en prispolitisk aspekt på skatten. Genom att slopa den kunde den farliga prisstegringen hållas nere. I motionen 1944 framhöll motionärerna främst skattens socialpolitiska konsekvenser. 1945 sker en generalinventering av alla tänkbara argument som under årens lopp förts fram mot omsättningsskatten, och då anses den förkastlig av både socialpolitiska och befolkningspolitiska skäl, samtidigt som motionärerna ömmar för de handelsanställda och det betungande arbete omsättningsskatten medförde.⁹⁹

Med sin ekonomiska politik som medel försökte således kommunisterna, framför allt under de sista krigsåren, att driva socialdemokratin åt vänster, för att därigenom etablera en aktionsplattform med siktet inställt på sammanslagning till ett marxistiskt enhetsparti.

Den kommunistiska jordbrukspolitiken

På centralkommittémötet i november 1942 var det dominerande inslaget, jämte lönestoppspolitik, den kommunistiska jordbrukspolitiken. Det var partiordföranden som proklamerade en ny giv för partiet. Enhet skulle skapas, inte bara mellan alla arbetare, utan mellan arbetare och bönder.¹⁰⁰ Vad kan ha legat bakom detta något överraskande utspel från Linderots sida?

Det primära var att 1941 års taktik hade givit partiet en dittills oanad rörelsefrihet i dess strävan att vidga sin bas. Taktikens nyckelord var enhet och det var enhet som också kunde sökas med andra grupper än arbetarklassen. När partiet sökte efter möjlighet att skapa en nationell front, hade det stött på både samlingsregering och den rent antifascistiska organisationen Kämpande Demokrati. Linderots appell om enhet mellan arbetare och bönder kan därför ses som ett tecken på att han funnit bägge dessa alternativ otillfredsställande.

Det fanns helt enkelt inte mer än en väsentlig grupp kvar för kommunisterna att vända sig till, och därtill kom att den gruppen spelade en helt annan roll under kriget än vad den kunnat göra tidigare. Det försämrade försörjningsläget ställde bönderna i fokus och gjorde dem till en viktig maktfaktor. Detta avspeglas bland annat i det förhållandet att jordbrukargruppen som helhet var den enda grupp som blivit fullt kompenserad för prisstegringarna under perioden.¹⁰¹ I medvetande om sin egen betydelse slog bönderna inte heller av på sina krav, utan de utnyttjade sin ställning till att förbättra sin situation, många gånger på ett sätt som helt bröt den annars förhärskande enheten och återhållsamheten. Det förekom produktionsstrejker och andra demonstrativa aktioner, t ex i Dalarna och i enköpingstrakten där bönderna underlät att leverera mjölk för att framdriva förbättring av transporter till mejerierna.¹⁰² Till skillnad mot arbetarna visade bönderna att de inte föll till föga för det som kommunisterna kallade

⁹⁹ Mot 1940u FK nr 15 = AK nr 19; mot 1941 FK nr 98; mot 1942 AK nr 14; mot 1943 FK nr 167; mot 1944 AK nr 382; mot 1945 AK nr 37.

¹⁰⁰ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42 s 18, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹⁰¹ Se t ex *Meddelanden från Konjunkturinstitutet*. Serie B:3, Sthlm 1945, s 10 f.

¹⁰² Per-Arne Lind, Riksförbundet landsbygdens folk och mjölkprisfrågan under hösten och vintern 1942. Opubl 3-betygsuppsats, Hist inst, Sthlm 1970, s 15, 29, 57.

inflationsspöket. Böndernas kampanj, som ibland fick dem att bryta enigheten, kunde således av kommunisterna uppfattas som en slags gemensam nämnare och inge dem förhoppning om samarbete.

Hur ett sådant samarbete skulle förverkligas fanns noga angivet i Kominterns program. I den marxistiska föreställningsvärlden spelade bönderna en underordnad, men dock väsentlig roll i det revolutionära schemat. Det var industriproletariatet som tilldelades den historiska rollen som den nya tidens banérförare. Men bönderna ansågs dock som den ”närmaste reserven” i en revolutionär situation. De delades i sin tur upp i olika kategorier, inte olik den klassindelning som gällde för samhället i stort. Där fanns då storbönderna, ”kulakerna”, dvs landsbygdens kapitalister. Så kom det stora mellanskiktet, landsbygdens motsvarighet till småbourgeoisin, och slutligen småbönderna och de halvproletära lantarbetarna. Det var till den sista gruppen kommunisterna skulle knyta an, och det var med den de skulle bilda en proletariatets och böndernas demokratiska diktatur efter en huvudsakligast borgerlig revolution. Mellanskiktet i sin tur måste i en revolutionär situation neutraliseras och storbönderna bekämpas.¹⁰³ Detta var i stora drag det program som Komintern antog 1928 som riktlinje för kommunisternas taktik gentemot bönderna och som i stort sett byggde på Lenins analys från 1905.¹⁰⁴ Naturligtvis var det svåra taktiska problem förbundna med ett sådant program. De halvproletära bönderna var den naturliga bundsförväntan, men det gemensamma målet var långt ifrån detsamma för arbetarna och för bönderna. Arbetarna strävade efter socialism, efter rationalisering och kollektivisering av lantbruket. Bönderna ville i sin tur ha mer jord och klättra uppåt på den hierarkiska skala som hade jorddrotten i toppen. Lenin försökte 1905 att närmare precisera problemet:

Vi måste på allt sätt understödja bondeupproret ända till jordens konfiskation — *men inte alls ända till förverkligande av alla slags småborgerliga projekt*. Vi understödjer bonderörelsen för såvitt denna är revolutionärt demokratisk. Vi förbereder oss (genast, omedelbart) till kamp emot den, i den mån den uppträder reaktionärt och antiproletärt.¹⁰⁵

Problemet var således det att kommunisterna i sin politik och i sitt uppträdande gentemot bönderna måste gå en bit med dem, dvs måste stödja deras krav, som syftade till att förbättra deras ställning, samtidigt som de genom sitt stora perspektiv kom att arbeta mot dem. Det fanns inget annat sätt att tackla problemet på än att av de halv-proletära bönderna göra helproletärer. Dvs att understryka att småbönder och arbetare i grund och botten hade samma intressen.

Så hade också kommunisterna gått till väga. Krigets utbrott förändrade därvidlag ingenting. I en motion, som partiet lämnat in 1938 med anledning av den tillsatta jordbruksutredningen, klargjorde de sin inställning till jordbrukspolitiken på ett sätt som direkt anknöt till den ovan skisserade ideologin. Det primära var att de små och mellanstora jordbruket skulle hjälpas med medel som kom konsumenterna—arbetarna till godo.¹⁰⁶

I en motion från våren 1941 krävdes samma sak. Den tes de kommunistiska motionärerna drev var att höjda priser inte utgjorde någon hjälp till de jordbrukargrupper som de värnade om, snarare tvärtom. De pekade först och främst på jordbrukets differentiering och fastslog att betingelserna för jordbruk var väsentligt olika för olika delar av landet, varför en generell

¹⁰³ Lenin, *Socialdemokratins förhållande till bonderörelsen* 1905, ur *Valda Verk* i två band, band II. Se vidare Stalin, *Teori och praktik*, s 68. Om begreppet proletariatets och böndernas demokratiska diktatur och dess innebörd, se McKenzie, *Comintern and World Revolution*, s 210, 216 ff.

¹⁰⁴ *Kominterns stadgar och program*, antaget av Kommunistiska Internationalens VI:e världskongress i Moskva den 29.8 och 1.9.28. Arb A. Se också McKenzie, *Comintern and World Revolution*, s 102 ff.

¹⁰⁵ Lenin, *Socialdemokratins förhållande till bonderörelsen*, s 162.

¹⁰⁶ Mot 1938 AK nr 474.

prispolitik inte kunde skapa någon rättvisa. Driftskostnaderna för småbrukaren måste t ex bli större per hektar än för en storbonde.

Majoriteten av jordbrukarna, 55,5 %, utgjordes av den grupp som hade högst 5 hektar, och denna majoritet hade tillsammans endast 15,3 % av den odlade arealen. Det betydde, fortsatte det kommunistiska resonemanget, att dessa jordbruk inte kunde odla tillräckliga mängder vegetabiliska produkter ens för husbehov utan tvingades köpa från de större jordbruken. Således kunde dessa 55,5 % hänföras till konsumentgruppen. Viljan att jämställa konsumenternas och småproducenternas intressen medförde att kommunisterna därvidlag inte tog hänsyn till det faktum, att just småbönderna var hänvisade till animalieproduktion för sin försörjning och följaktligen i hög grad var självförsörjande när det gällde livsmedel.¹⁰⁷

Den höga prissättningen på jordbruksprodukter hade verkat direkt inkomstminskande för småbonden, framför allt då i Norrland, hävdade kommunisterna vidare och hänvisade till siffror från åren 1934-1937. På vilket sätt detta skett framkommer inte direkt i motionen, men förmodligen menade kommunisterna, att de höga priserna lett till underkonsumtion, varför småbrukarna inte fått avsättning för sina produkter. Vidare lades en del av skulden på mellanhänderna. Kontentan blev emellertid, att småbönderna kunde hänföras till konsumentgruppen och som sådan kräva lägre priser, då framför allt på brödsäd och foder, och vidare instämna i konsumenternas krav på sänkta priser på övriga jordbruksprodukter.

Den direkta hjälp kommunisterna ville ge småbrukarna syftade till att göra dem till mellanhänder genom att jordbruket skulle drivas i större skala. Småjordbruken skulle alltså göras bärkraftigare genom tilldelning av jord, genom mekanisering och genom lägre produktions-

Den kommunistiska jordbrukspolitiken priser. Det var således inte via en prispolitik som drev jordbruksprodukternas priser i höjden som småbrukarfrågan skulle lösas utan genom en mekanisering, som på lång sikt skulle leda till allmän stordrift.¹⁰⁸

Försöket att utplåna intressesättningen mellan bönder och arbetare överensstämde ganska väl med det ideologiskt-taktiska programmet. Motionens syfte, att sänka priserna på konsumtionsvaror, var helt betingat av partiets prissänkingsprogram. I den "rena" jordbruksfrågan, dvs hur kommunisterna ville gagna småbrukarna, snuddade de emellertid vid den lösning som Myrdal presenterat i sin bok *Jordbrukspolitiken under omläggning från 1938*, vars målsättning var att hjälpa de mindre bemedlade konsumentgrupperna att erhålla svenska jordbruksprodukter till rimligt pris.¹⁰⁹

På det centralkommittémöte som hölls i november 1942 blev emellertid jordbruksfrågan en av huvudfrågorna, ja, den dominerade rent av över lönefrågan och den blev föremål för en genomgripande omvärdering. Det var partiordföranden själv som lade fram den nya linjen i jordbrukspolitiken, vilket skedde efter en inledande självkritik, som omfattade hela partiet. Han erkände att:

vi hittills icke på samma sätt [som i fråga om arbetarklassen, f a] behärskar de frågor som rör bönderna, jordbruksbefolkningen, att vi icke är så suveräna när det gäller att analysera vad som rör sig på den sidan av det ekonomiska synfältet.¹¹⁰

Denna brist på erfarenhet gjorde det svårare för partiet att ta ställning till jordbrukets pris-

¹⁰⁷ B Nilsson, *Bondeförbundet och jordbrukspolitiken*. Opubl avh avsnitt, Hist inst, SUAV, Sthlm 1973. Passim.

¹⁰⁸ Mot 1941 AK nr 33.

¹⁰⁹ G Myrdal, *Jordbrukspolitiken under omläggning*, Sthlm 1938, passim, se dock särskilt s 81.

¹¹⁰ Linderots tal vid ck-plenum 21-22.11.42, s 12, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

sättning, framhöll Linderot vidare. Men det gällde för kommunisterna att skilja mellan bönder och bönder, och priser och priser. Ty det centrala i Linderots budskap till centralkommittén var att medlemmarna måste förstå, att de arbetande bönderna hade rätt att kräva mer betalt för sina produkter. Det var sannerligen en helt ny giv, och Linderot betonade att de pengar som måste till för att genomföra dessa berättigade krav skulle tas från monopolkapitalet. Bönder och arbetare hade därför samma huvudmotståndare. Här förde partiledaren in regeringens stabiliseringspolitik och det visade sig att den kunde angripas från ytterligare en aspekt:

... att monopolkapitalet genom lönestopp för arbetarna söker skapa sig förutsättningar för en skärpt utplundring av arbetarklassen och att samma monopolkapital genom prisstopp på jordbruksprodukter vill skapa sig förutsättning för en ökad utplundring av jordbrukarna.¹¹¹

Linderot formulerade därför partiets nya uppgift på den ekonomiska kampfronten: Det gällde att skapa ”ett förbund av arbetare och bönder för första gången på allvar i Sverges politiska historia”.¹¹² Att Linderot tänkte sig detta förbund som något vida mer hållbart än en kristidsföreteelse för att bryta regeringens stabiliseringspolitik framkom i hans motivering för den nya linjen. Vad Linderot ville skapa var ett verksamt medel för att nå slutmålet, ”den sociala friheten i Sverige”. För att detta inte skulle tolkas som en ideologisk innovation betonade partiledaren att den nya linjen var rent taktiskt motiverad.

Med det sagda har jag inte velat dra likhetstecken mellan arbetare och bönder i den svenska revolutionens historia. Jag har inte velat att ni skall skriva ner arbetarklassens betydelse i kampen för den sociala revolutionen eller sudda ut ordet proletariats diktatur från vår teoretiska litteratur. Jag har bara velat ange dels vad som i den aktuella politiken är nödvändigt för att företräda massornas intressen, dels hur detta öppnar möjlighet för oss för den avgörande politiska kampen här i landet.¹¹³

Efter centralkommitténs möte sändes ett flygblad ut, där partiets nya program presenterades, vilket visar att centralkommittén helt anslutit sig till Linderots förslag:¹¹⁴ ”Där det visar sig ogörligt att på annat sätt stimulera böndernas produktion av livsmedel måste priserna regleras till en sådan nivå, att böndernas arbete blir lönsamt”.¹¹⁵

I praktiken betydde detta att partiet gick emot prisstoppet och det på ett mer uttalat sätt än vad som skedde för lönestoppets del. Hur gick det ihop med det generella prissänkingsprogram som vid samma tidpunkt framfördes i både riksdag, press och broschyrer?

Det är möjligt att kommunisterna resonerade på samma sätt när det gällde ersättning till bönderna för deras arbete som när det gällde arbetarnas löner. En viss ledning ger här Linderot i sitt tal i november, då han tydligt understryker att arbetarna inte skall betala de höjda priser som bönderna begär för sina produkter utan att dessa pengar på något vis skall tas ifrån monopolkapitalet. Men länge kunde inte kommunisterna hålla sig till en sådan teori. Redan på våren 1943, då den linderotska nya givna på jordbrukets område fördes ut i det politiska livet, tog partiet klart och konkret ställning för höjda priser både på mjölk och fläsk, varvid det inte ifrågasattes vem som skulle betala dem. För att kunna motivera detta inför konsumentgruppen framhöll kommunisterna att prishöjningar skulle leda till ökad tillgång på livsmedel. Det förändrade ställningstagandet kunde därigenom framställas som en priorite-

¹¹¹ Ibidem s 17.

¹¹² Ibidem s 18.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Något protokoll finns ej bevarat förutom Linderots tal.

¹¹⁵ Bönder och arbetare förena er, Sthlm 1942 (flygblad).

ringsfråga: hellre fler varor, trots att det fick ske på bekostnad av prissänkingskravet.¹¹⁶

Åter kom kommunisterna i opposition mot regeringen, men nu var det Wigforss som kunde attackera dem från vänster. Han menade att höjda priser främst skulle resultera i höjda vinster för storbruken.¹¹⁷ På detta svarade Nils Holmberg i en ledare att 382 836 jordbrukare inte fick lämnas utan hjälp bara för att 7 373 storbönder också fick fördel av hjälpen. Bakom Wigforss motvilja att höja priserna låg något helt annat, antydde Holmberg:

Han använder det [talet om vinster till storbönderna, f a] för att slippa erkänna att man med nuvarande prissättning söker strypa en del av livsmedelsproduktionen, ta ifrån småbrukarna deras arbete och inkomster och ta ifrån arbetarna de sista fläskskivorna för att kunna behålla lönestoppet.¹¹⁸

Holmberg slöt cirkeln. För att bekämpa lönestoppet måste arbetarna stödja småbrukarna. Jordbrukspolitiken blir i Holmbergs tolkning ett medel för det stora målet: att bryta lönestoppet. Hos partiledaren hade emellertid satsningen på bönderna ett vidare politiskt syfte, vilket gjorde honom benägen att förorda böndernas krav, även om han därmed råkade hamna i motsättning till konsumentgruppen.¹¹⁹ Linderots budskap formulerades i en bok, *Bondefrågan i Sverige*, som utkom redan på våren 1943. Linderots tes var där att kapitalismen segrat på landsbygden. Det var för övrigt det som var orsaken till ”flykten från landsbygden”, menade han. Av detta följde att betingelser fanns för en socialistisk stordrift. Det övergripande målet blev därför att söka vinna småbonden för en socialistisk lösning, som innebar att man återtog produktionsmedlen från kapitalet och återförde dem i gemensam ägo. Här rörde Linderot vid det känsliga problemet om äganderätten, vilket han med en slags dubbel bokföring sökte eliminera.

Äganderätten, vilken för bonden varit en förutsättning för friheten, har redan blivit en black om foten och ur frihetssynpunkt en illusion.

Längre fram hävdade emellertid Linderot att ”självständiga bönder kommer att finnas även i ett, i stort sett socialiserat Sverige”.¹²⁰

Den socialistiska lösningen förelåg ännu inte och därför måste den motsättning som rådde mellan smådrift och stordrift lösas på annat sätt. Den lösning Linderot anvisade delade han i två moment. Dels var det en lösning av ekonomisk-teknisk natur, dels en politisk lösning som erfordrades. En ekonomisk-teknisk lösning låg i en allmän stordrift — vad Linderot kallade ”storgårdar” med utbyggd maskindrift och med den agrikulturella vetenskapen och tekniken som hjälpmedel. De medel partiledaren skisserade för den ekonomisk-tekniska lösningen var också medel som förde problemet närmare sin socialistiska lösning.

Den politiska lösningen av jordbrukets problem, eller snarare småbrukarnas problem, var svårare att anvisa, erkände Linderot. Avgörande för den hållning kommunisterna skulle inta var den pessimistiska efterkrigsvision som de delade med myrdalsfalangen. Det var en ganska dystert framtidsprognos Linderot tecknade i sin bok, där jordbruket skulle komma i kläm mellan starka industriintressen. I den hårda konkurrens som skulle inträda efter kriget låg det i

¹¹⁶ FK 1943 nr 2 s 107 ff.

¹¹⁷ Wigforss tal i Göteborg januari 1943. Se LO:s skriftserie Aktuella frågor 5. Pris- och lönestoppet i kommunistisk ”belysning”, s 20 f.

¹¹⁸ ND 5.2.43.

¹¹⁹ Se FK 1942h nr 29 s 28; FK 1943 nr 24 s 149: ”Men skola vi betala ett öre mer för mjölken för att hjälpa bönderna, vilka alltid som det sägs, knorra och aldrig äro nöjda, är det som om man hade gjort något slags rånförsök eller överfall mot konsumentgruppen och utplundrat den inpå bara kroppen.”

¹²⁰ S Linderot, *Bondefrågan i Sverige*, Sthlm 1943, passim cit s 47, 152, 155.

den svenska industrins intresse att kunna sälja billigt, och det i sin tur krävde billig arbetskraft, vilket fordrade billiga livsmedel. Det var därför att vänta att kapitalismen skulle söka pressa priserna både på arbetskraft och jordbruksprodukter, framhöll Linderot, och den politiska lösningen kunde därför bara bli en: samarbete bönder—arbetare mot den gemensamma fienden. På sikt skulle de svenska bönderna då vinnas för socialismen.¹²¹

Det dagspolitiska programmet pekade åt samma håll, dvs mot ett allt mer rationaliserat jordbruk. Med en rad konkreta förslag visade Linderot vad som kunde göras: Det gällde i första hand att utveckla de jordbruksekonomiska föreningar som redan fanns. Dessa kunde t ex skaffa en maskinpark, med andra ord förmås att falla in i den kapitalistiska rationaliseringsprocessen. Väsentligt var dock att småbönderna övertog ledningen av dessa föreningar. RLF uppmanades därför att, efter det att småbönderna fått det verkliga inflytandet i förbundet, konkurrera ut Lantbruksförbundet. En sådan utveckling krävde emellertid ekonomiskt stöd, fortsatte Linderot. Detta kunde Kooperationen bistå med, något som Linderot bedömde som tämligen realistiskt, med tanke på Kooperationens positiva inställning.

Den avgörande kraften skulle emellertid bli stöd och samverkan med LO, och på den punkten var Linderot mer pessimistisk. Man får börja blygsamt, framhöll han.

Detta var receptet, triangeln jordbrukets ekonomiska föreningsrörelse, konsumentkooperationen och fackföreningsrörelsen i gemensam aktion för att ”hålla de storkapitalistiska krafterna på mattan”.¹²²

Man måste säga att Linderot verkligen ansträngt sig för att skapa en plattform för det av honom eftersträfvade förbundet mellan arbetare och bönder. Han hade i sitt program gått balansgång mellan å ena sidan ideologiskt-teoretiska krav och å andra sidan realistiska handlingsrekommendationer. Programmet kom därför att i hög grad präglas av ett revolutionärt budskap, förklätt i detaljerade rationaliseringsförslag och ansträngda konstruktioner som exempelvis Kooperationens villighet att stödja bönderna och drömmen om att LO skulle ta över hans idéer. Det väsentliga var att det inte fick existera någon motsättning mellan konsumenter och producenter, trots att det de facto rådde motsättning mellan dessa grupper. I ett försök att omsätta sina idéer till praktisk politik lät partiledningen rikskonferensen i juni 1943 sända ut en skrivelse till LO med uppmaning att knyta sådana kontakter som rekommenderats i Linderots bok.¹²³

För dagen dominerade emellertid de akuta krisproblemen. Hur såg då den kommunistiska lösningen ut i praktiken? Den linje som i november 1942 försiktigt framförts i prisstoppsdebatten och senare utformats på centralkommittémötet, lades klarare fram vid 1943 års remissdebatt. Återigen var det partiledaren själv som stod för partiets nya giv. Han tecknade där samma bakgrundsbild som framförts i boken *Bondefrågan* i Sverige, men han kom också in på dagens konkreta problem. Den viktigaste frågan var prisfrågan, menade han, och den skulle kunna lösas genom en undersökning av de minst lönande jordbruken för att se om de var oundgängligen nödvändiga för folkförsörjningen. Befanns så vara fallet, borde statsmakterna genom prispolitik och subventionering se till, att även dessa små jordbruk producerade maximum. I samma syfte, maximal produktion av livsmedel, borde priset på mjölk och fläsk höjas, fastslog Linderot vidare.¹²⁴ Men man löste inte jordbrukets problem med vare sig

¹²¹ Ibidem s 147.

¹²² Ibidem s 165.

¹²³ *Ny Kurs*, Dagspolitik nr 15, Sthlm 1943, s 36.

¹²⁴ FK 1943 nr 2 s 107 ff.

prissättning eller subventioner utan genom en genomgripande rationalisering. Regeringen hade här begått det misstaget att den utgick från att det svenska jordbruket måste bestå av småbruk. I stället vore en kollektivisering den enda riktiga lösningen. Riksdagen kunde här och nu ta ett steg på den vägen genom att bifalla ett förslag om andelsladugård i Jämtland, föreslog Linderot. Emellertid var partiledaren inte blind för terminologins betydelse:

Man skall kanske inte tala med bönder om kollektivjordbruk, ty det låter förfärligt i deras öron. De tycka inte om det; de vilja vara självständiga. Men så småningom uppstå ju andra föreställningar om vad som är bra, och jag skulle gentemot småbrukarromantiken vilja ta upp uttrycket storgårdar.¹²⁵

Därmed hade Linderot officiellt proklamerat det kommunistiska partiets nya politik i jordbruksfrågan.

På riksdagsarenan kunde partiet inte göra mycket mer än demonstrera sin nya välvilja gentemot böndernas krav på höjda mjölk- och fläskpriser, eftersom prissättningen reellt skedde utanför riksdagen.¹²⁶ Fram till 1944 gav inte den nya given mer utslag på riksdagsnivå än en motion från våren 1943 med förord för betalningsfrihet åt de norrländska bönder som arrenderade nyslåttern.¹²⁷

På våren 1944 höll det kommunistiska partiet en jordbrukskonferens. Ett program utarbetades och det antogs av partikongressen i maj. Detta program lades också praktiskt taget oförändrat fram som motion.¹²⁸ Det som tydligt präglade det kommunistiska förslaget var den spänning som fanns mellan det stora perspektivet, socialisera, kollektivisera, och det lilla perspektivet hjälpen till småbönderna som ett taktiskt medel för att få bundsförvanter.

Utifrån en uttrycklig önskan om att vilja hjälpa småbonden till en drägligare tillvaro, formulerades ett handlingsprogram som entydigt syftade till rationalisering. Målsättningen för en jordbrukspolitik inom det nuvarande samhällets ram måste vara att jordbrukarna erhöill likvärdig ersättning för sitt arbete i jämförelse med de produktivt arbetande inom andra näringsgrenar. Detta fick emellertid inte ske på andra gruppers bekostnad, utan det skulle ske genom att storkapitalets vinster beskars och arbetsproduktiviteten stegrades. När kommunisterna anvisade vägen för en sådan utveckling, visade de också sin strävan till socialisering av landsbygden. Det skulle ske via en demokratisering av det maskineri som staten hade till sitt förfogande för reglering av priser, produktion och investeringar. Här tänkte sig kommunisterna framför allt att de jordbruksekonomiska (producentkooperativa) föreningarna, som de ansåg vara början till ”högre hushållningsformer”, skulle kunna demokratiseras och utvidgas.

Därpå följde en lång lista på förslag till rationaliseringar. Programmet redovisade i detalj hur rationaliseringsprocessen skulle gå till. Det var en process som innefattade de viktigaste områdena inom jordbruket (dränering, markkartering, mekanisering, utökad avkastningskontroll, utökad avelsarbete, maskinell nyodling, förbättrad bostads- och ekonomibyggnation m m). Vidare var en förbättrad yrkesutbildning inom jordbruket önskvärd. Den statliga prissubventioneringen borde fortsättas samtidigt med ett utbyggt system med differentierad prissättning. Produktion av kvalitetsfödoämnen som ett medel att höja hela folkets levnadsstandard var ett

¹²⁵ FK 1943 nr 24 s 153.

¹²⁶ B Nilsson, Prisregleringspropositionen 1941. Pressreaktion och förhandlingsgång. Opubl avh avsnitt, Hist inst, SUAV, Sthlm 1973, s 26 ff.

¹²⁷ Mot 1943 AK nr 143.

¹²⁸ Mot 1944 FK nr 332 = AK nr 525. Jfr ordalydelsen med flygbladet Kommunisternas jordbruksprogram, Sthlm 1944.

uttryckligt önskemål. En statligt reglerad utrikeshandel med jordbruksprodukter krävdes slutligen, med import endast av sådana varor som inte kunde produceras inom landet och där överskott på hemmamarknaden inte skulle tillåtas medföra exportdumpning.

Det var de dagsaktuella kraven som direkt gällde småböndernas problem. Den kommunistiska lösningen innebar emellertid ingen verklig lösning. Småbönderna skulle hjälpas genom en höjning av bidrag till fläsk- och brödsädsproduktionen.¹²⁹

Året därpå fortsatte försöken till programförverkligande enligt de linjer som dragits upp i motionen. Inte mindre än 5 motioner lämnades in, vilka var och en innehöll detaljkrav exempelvis på bidrag till täckdikning och på statsunderstödd torrlägningsverksamhet.¹³⁰

Kommunisterna hade därmed genom en rad konkreta förslag underbyggt det mer löst skisserade program som Linderot lagt fram i november 1942 och utförligare formulerat i sin bok om bondefrågan. Men vad innebar dessa krav? Var kommunisterna ensamma om att ställa dem?

Programmet skilde sig på väsentliga punkter från SAP:s politiska program, formulerat vid dess kongress på våren 1944. Vad socialdemokraterna ville ha var rationellt drivna familjejordbruk, där rationaliseringen kan betecknas som inre.¹³¹ Kommunisternas program var ett socialistiskt program med yttre rationaliseringar som förnämsta medel. Levin påstår i Planhushållningsdebatten, att kommunisterna med detta program fullföljde SAP:s program i jordbruksfrågan från 20-talet.¹³² Detta synes inte vara helt korrekt. Vad SAP då krävt var att samhället skulle tillhandahålla jord för bildande av självständiga mindre jordbruk samt att de stora jordegendomarna överfördes i samhällelig ägo. Det var således mer av en kompromiss än SKP:s program 1944, eftersom det skulle innebära utbredd smådrift, parallellt med kollektiva jordbruk.

Programmet knöt då mera an till Gunnar Myrdals inlägg i jordbruksdebatten 1938 genom skriften *Jordbrukspolitiken under omläggning*. Framför allt på en punkt var kraven identiska och det var den konsumentvänliga invinklingen av jordbrukspolitiken.¹³³

Det program kommunisterna lade fram var emellertid framför allt ett självständigt program. Det är betecknande att de just i jordbruksfrågan presenterade ett eget förslag i stället för att sluta upp bakom efterkrigsprogrammet i den frågan.

Men vad innebar partiets nya jordbrukspolitik för kommunisternas program på den ekonomiska politikens område? Jag har ovan visat att i och med satsningen på bönderna uppstod en konflikt mellan det generella kravet på sänkta priser och den nya förståelsen för det berättigade i böndernas krav på höjda fläsk- och mjölkpriser. Ett sätt att lösa den var att låtsas som om konsumenterna inte skulle behöva bli lidande eftersom pengarna skulle plockas ur storkapitalets fickor. Men samtidigt som kravet på höjda priser framfördes mer deciderat, släpptes det resonemanget, och parallellt härmed tonades propagandan mot prissänkningen ner. Ytterligare ett sätt att lösa konflikten blev att prioritera en annan punkt på programmet, kravet om anskaffande av mer varor. På så sätt kunde satsningen på bönderna inordnas i partiets försörjningspolitiska program och därmed framstå som ett konsumentintresse.

Omsvängningen i jordbrukspolitiken framstår därför mycket tydligt, om man erinrar sig

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Mot 1945 AK nr 341, 452, 458, 533, 558.

¹³¹ Prot Sveriges Socialdemokratiska arbetarpartis 17:e kongress i Stockholm 18-24 maj 1944 s 318 passim.

¹³² L Lewin, *Planhushållningsdebatten*, Uppsala 1967, s 235.

¹³³ Myrdal, *Jordbrukspolitiken under omläggning*, s 81 ff.

argumenteringen i motionen från 1941, där konsumentintresset av sänkta priser framställdes som ett utpräglat jordbruksintresse. Nu framställdes tvärtom jordbruksintresset som ett konsumentintresse. Väsentligt var att kommunisternas jordbruksprogram inte hade skapats i polemik med socialdemokratin. Kommunisterna viftade i stort sett bara bort det socialdemokratiska jordbruksprogrammet som omarxistiskt och därmed fick det vara. Konsekvensen blev att det kommunistiska jordbruksprogrammet fick en helt annan karaktär än deras ekonomiska program. Eftersom man inte utgick från de socialdemokratiska förslagen försvann prägeln av överbudspolitik. I stället blev det ett försök att skapa ett självständigt program, vilket innebar en helt annan konkretisering i de förslag som lades fram.

Linderot satsade på jordbruksgruppen därför att han ville åstadkomma en inbrytning också i andra grupper än arbetarklassen. Det som fick honom att så energiskt sätta partiapparaten i rörelse för denna nya giv var förmodligen den analys av hela det svenska samhället, som kommunisterna mot slutet av kriget sökte genomföra. Att en mer självständig analys växte fram, berodde i sin tur dels på 1941 års breda taktiska ram, dels på Kominterns upplösning 1943. Måhända utgjorde också 30-talets kohandelspolitik en inspirationskälla för Linderots nya bondepolitik.

Satsningen på bönderna var intensiv, vilket riksdagsaktiviteten visar. Försöken att nå ut till bönderna var likaså omfattande. En särskild avdelning för ”bondepolitik” inrättades den 4 september 1943 med Sven Linderot som ordförande.¹³⁴ Genom politbyråbeslut infördes i pressen artikelserier om böndernas problem.¹³⁵ En studiekurs för partikadern i jordbrukets produktionsförhållanden anordnades också.¹³⁶ Försök att utge en speciell ”bondetidning” diskuterades även i den till arbetsutskott omdöpta politbyrån.¹³⁷ Viktigt var att söka ernå ett gott förhållande till RLF, och medlemmarna på landsbygden uppmanades att gå med i olika jordbruksföreningar, främst RLF.¹³⁸

Någon entusiasm för partiledarens nya, jordbrukspolitiska giv kan man inte märka i det interna materialet. Vid partikongressen 1944 framförde Erik Karlsson, Mälardalens distriktledare och en av de ansvariga för partiets jordbrukspolitik, önskemål om mer agitation på landsbygden, särskilt inför valet 1944. Han trodde sig märka en tendens bland distrikts- och kommunledare att hellre vilja satsa på industriebefolkningen, eftersom de ansåg det lättare att vinna röster där.¹³⁹

Som slutomdöme vågar jag nog dra slutsatsen att satsningen misslyckades. En generalinventering av medlemmarna bland bondebefolkningen 1944 visade att dessa utgjorde summa 100, jämte en sympatisör.¹⁴⁰ På partikonferensen på våren 1945 fastslog Erik Karlsson: ”Vi måste tyvärr konstatera att vi inte kommit någon vart i fråga om faktiskt inflytande.”¹⁴¹

Kontrasten med partiets satsning på arbetarna är markant. Där skapades knappast ett eget, konkret handlingsprogram, utan där tog kommunisterna vad som redan fanns och framförde det på nytt och betydligt högljuddare. Det var en satsning som gav politisk utdelning, medan det ambitiösa programmet för det svenska jordbruket alls inte föll i god jord.

¹³⁴ PB-prot 4.9.43, pärm 1943 1. VPK:s arkiv. I februari ersattes Linderot p g a sjukdom med C H Hermansson.

¹³⁵ PB-prot 1.12.42, pärm 1942 1. VPK:s arkiv.

¹³⁶ PB-prot 9.3.43, pärm 1943 1. VPK:s arkiv.

¹³⁷ AU-prot 11.5, 21.5, 13.11, 20.11.45, pärm 1945 1 a. VPK:s arkiv.

¹³⁸ Prot AU-sekretariat 3.10.44, pärm 1944 1. VPK:s arkiv.

¹³⁹ Prot från 12:e partikongressen 6-9.5.44, pärm A 1944 2. VPK:s arkiv.

¹⁴⁰ Enkät hos partimedlemmarna bland jordbruksbefolkningen, pärm 1944 1. VPK:s arkiv.

¹⁴¹ Prot från partistyrelsens konferens 24-25. 3.45, pärm 1945 1 a. VPK:s arkiv.

Mot ett marxistiskt enhetsparti

Kominterns upplösning

Efter 1941 hade den Kommunistiska Internationalen fått en alltmer undanskymd position. Det öst-västliga samarbetet gjorde att den revolutionära propagandan måste upphöra och Komintern, som var det officiella organet för kommunismens samordnade revolutionära strategi och taktik, förde en alltmer tynande tillvaro. Påtagliga tecken var att EKKI inte längre sände ut resolutioner till revolutionsdagen 7 november eller till 1 maj. De internationella kommunist-tidningarna avvecklades också. *Världen i Dag* upphörde i och med 1942. Kominterns roll övertogs i stället direkt av Stalin och Sovjetunionen som förestavade sektionernas taktik.

Den 22 maj 1943 publicerades Kominterns beslut om upplösning i Pravda. Den stora alliansen hade krävt sitt största ideologiska offer. Beslutet om Kominterns upplösning framställdes som ett i demokratisk ordning fattat samfällt beslut av alla sektionerna. Det svenska partiet hade emellertid inte blivit underrättat i förväg.¹ Det ställdes inför fait accompli, men måste hålla skenet uppe och låtsas som om man i god tid varit införstådd med tanken. Samma dag som beslutet publicerades runt om i världen sammankallades ett extra politbyråmöte att i ilfart behandla frågan. Där beslöts:

Föreliggande förslag från Moskva om upplösning av Komintern. Politbyrå godkänner de argument som framförts av Kommunistiska Internationalens presidium och bekräftar politiska byråns anslutning till förslaget. Politbyrå beslutar utsända följande kommuniké: ”Svenska kommunistpartiets politbyrå, som i förväg informerats om förslaget att upplösa Kommunistiska Internationalen, har efter ingående diskussion godkänt motiven för dess upplösning och enhälligt tillstyrkt Kominternpresidiets beslut.”²

Ännu ett möte med politbyrå hölls samma dag, där de praktiska åtgärderna med anledning av upplösningen behandlades.

Liksom vid tidigare dramatiska händelser följdes handlingsmönstret att partiledningen sände ut rundskrivelser till organisationerna ute i landet, varvid kominterndokumentet bilades. Därtill kom flygblad och möten. Partiledningen bistod med föredragsdisposition utarbetad av propagandaavdelningen. Dessutom engagerades Linderot att tillsammans med Lager, Öhman och Knut Olsson göra ett uttalande med anledning av tidningarnas förfrågningar.³ Redan samma dag kunde nyheten publiceras i Ny Dag, direkt översatt från Pravda tillsammans med EKKI:s presidiums resolution av den 15 maj.

I resolutionen förklarades Kominterns handling enligt följande linjer: Den främsta orsaken var att underlätta kampen mot fascismen. Därför var det viktigt att beröva fascisterna deras argument att kommunisterna i själva verket bedrev undermineringsarbete och att Komintern

¹ Litteratur i anslutning till Kominterns upplösning: W Leonhard, *Die Revolution entlässt ihre Kinder*, Köln 1955 [svensk översättning: [Revolutionens barn](#)]; A Kriegel, *La Dissolution du "Komintern"*, *Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, okt 1967. För den sovjetiska synen se *Outline History of the Communist International*, s 510-514. Enligt Kriegel förekommer en uppgift om att Komintern den 2.5 skulle ha sänt ut förslaget till sektionerna. Uppgiften bygger dock på en enda persons vittnesmål. Emellertid lär Jugoslaviens parti ha blivit informerat i förväg enl uppgift i *Historical Highlights – The Comintern. Essays, recollections, documents*, USA 1966, s 212.

² Handskrivet PB-prot (ej återfunnet bland de maskinskrivna) 22.5.43, pärm A 1943 s. VPK:s arkiv. Det som dessutom ger belägg för att partiet inte blivit informerat i förväg är det politbyråmöte som hållits innan, den 18.5, där ingenting tyder på kunskap om Kominterns beslut.

³ Ibidem.

blandade sig i andra länders inre angelägenheter. Den andra orsaken var det förändrade internationella läget, vilket sades ha framkallat en situation, där Komintern framstod som otidsenlig, ”ja till och med som ett hinder för en fortsatt utbyggnad av de nationella arbetarpartierna”. Kriget hade bidragit till att öka klyftan mellan utvecklingen inom de olika nationerna. Det nationella drag, som kommit in i den kommunistiska rörelsen efter juni 1941, fick sin yttersta konsekvens. Komintern måste upplösas för att inte hindra ”massornas nationella uppsving”. Det ideologiska alibit fick Karl Marx stå för. I resolutionen erinrades om Första Internationalens upplösning, vilken skett då den inte längre ansågs motsvara Marx intentioner. Slutligen framställde sig Komintern som den ödmjuka läraren som inte längre har något att lära ut. Sektionerna hade blivit så politiskt mogna och marxistiskt skolade, att Komintern av den anledningen inte längre behövdes.⁴

Upplösningsbeslutet gav upphov till spekulationer i borgerlig och socialdemokratisk press. Vad skulle SKP nu göra? Ändra namn? Ansluta sig till SAP? Följa moderorganisationen och upplösa sig?⁵

Linderots svar kom måndagen den 24 maj som artikel i Ny Dag med rubriken Kommunistiska partiet fortsätter sin verksamhet som hittills. Linderot betonade i svaret det kommunistiska partiets nationella bakgrund. Partiledaren förlade partiets födelse till 1917 och kunde därigenom peka på att partiet hade existerat två år före Kommunistiska Internationalen. SKP var alltså inte en skapelse av Komintern. Linderot underströk vidare i sin historiska tillbakablick att anslutning till Kommunistiska Internationalen inte hade förändrat partiets karaktär av svenskt arbetarparti. De förpliktelser partiet i egenskap av sektion haft till Komintern hade aldrig ändrat partiets nationella grundkaraktär, betonade Linderot. Därav följde att SKP skulle fortsätta sin verksamhet som dittills ”med de förändringar som Kominterns upplösning i internationellt hänseende medför”.

Förändringarna för SKP:s del måste emellertid komma att ligga främst på det nationella planet. I en rundskrivelse till distrikten den 24 maj, dolde man inte den saken. I och med Kominterns upplösning hade ännu bättre förutsättningar skapats för den proletära enhetsfrontens genomförande, hette det.⁶ Kominterns upplösning var onekligen det bästa svar Linderot kunnat få på sin fråga: ”'Ryska agenter' vad göra?”⁷

Ett marxistiskt enhetsparti

Den utrikespolitiska faktorns betydelse för SKP:s position blev allt mer positiv. Dels innebar Kominterns upplösning mycket riktigt att ett hinder togs bort på vägen mot nationellt förverkligande, dels innebar Sovjetunionens prestige efter dess insatser i kriget att också SKP:s anseende ökade. De olika motståndsrörelsernas kamp mot Hitlertyskland bidrog också härtill eftersom deras kamp utgjorde en konkretisering av den nationella försvarsvilja som SKP sedan 1941 bekant sig till. Tilliten till kommunisterna som pålitliga fosterlandsvänner och goda demokrater ökade alltså.

Men samtidigt spelade fredsspekulationer och framtidsprognoser kommunisterna i händerna på ett annat och mer revolutionärt sätt. Med det första världskrigets revolutionära efterdyningar i gott minne, fruktade eller hoppades man på en historiens upprepning. Genom den

⁴ ND 22.5.43

⁵ *Arbetet* 1.6.43. Se också Jan Melin, Linjer i svensk utrikesdebatt 1943-1945. Den demokratiska socialismen och fredsfrågan. Opubl avh avsnitt Hist inst, SUAV, Sthlm 1973.

⁶ Rundskrivelse nr 2 24.5.43, cirkulär 1943. VPK:s arkiv.

⁷ Se ovan s 181 f. [sidhänvisning till tryckta bokupplagan]

nya good-will som kommunisterna generellt fått, parad med visioner om efterkrigs-depressioner, arbetslöshet och kaos, tedde sig kommunismen som den rörelse som hade de bästa framtidsutsikterna för efterkrigstiden. Jordmånen för kommunismen föreföll således god. Därtill kom den makt de stora, potentiellt revolutionära motståndsrörelserna utgjorde. Kommunismen var, med andra ord, en maktfaktor att räkna med när freden började ta form, ute i Europa men också i Sverige.

Jag kommer längre fram att närmare gå in på frågan om freden och socialismen. Att jag antyder dessa frågor redan här beror på att jag vill ange de förutsättningar och något av den atmosfär som fanns för den fortsatta kommunistiska taktiken.

Hur tillvaratog då partiet de onekligen goda förutsättningarna? Hur utnyttjade partiet den nya situationen att självt formulera program, såväl princip- som handlingsprogram?

Det fanns emellertid bara en väg att gå för kommunisterna. Detta framkom i det uttalande som Stalin med anledning av Kominterns upplösning gjorde den 28 maj 1943. Stalin underströk, tydligare än vad som gjordes i EKKI:s resolution, att det framförallt var enhetssträvandena som legat bakom beslutet. Detta steg av Komintern, sade Stalin, hade gjort det möjligt för alla patrioter att ena sina krafter och därigenom skapa en internationell front mot hitlerismen, vilken i sin tur skulle utgöra första steget mot ett framtida samarbete mellan alla nationer på lika villkor.⁸ Honnörsorden var alltså enhet och samarbete. Samma ord kom att präglade det kommunistiska partiets rikskonferens som hölls den 20-23 juni. Ursprungligen hade den planerats som ett led i partiets strävan att nå ut med enhetstaktiken till partikadrerna och definitivt undanröja ”missförstånd” och missnöje med den inslagna vägen. Genom Kominterns upplösning fick konferensen spela en mer betydande roll i partiets historia, genom att den bestämde riktningen för partiets politik och taktik fram över krigsslutet till Pragkuppen 1948. Linderot hade förstätt anvisningarna, både från Komintern och från Stalin. Han proklamerade därför målet att skapa direkta förutsättningar för *politisk* enhet mellan arbetarpartierna. Det var den omedelbart förestående uppgiften för det kommunistiska partiet.

Målet var alltså skapandet av ett marxistiskt enhetsparti i Sverige.⁹ Det innebar inte att SKP skulle underordna sig socialdemokratien, snarare tvärtom.¹⁰ Enhetspartitanken härstammade från folkfrontstiden. Den förverkligades under det spanska inbördeskriget, då det lilla spanska kommunistpartiet formellt underkastade sig det mer betydelsefulla syndikalistiska partiet.¹¹

Den ideologiska förankringen hade Dimitrov stått för vid den 7:de världskongressen. Politisk enhet som en fortsättning av aktionsenhet mellan arbetarpartierna kunde tänkas om vissa för-

⁸ *Stalin talar under andra världskriget*, Sthlm 1944.

⁹ S Linderot, *Ny Kurs*, Dagspolitik 15, s 28 ff, Sthlm 1943.

¹⁰ Linderots tal 31.5 i ND 1.6.43: ”Först skulle det finnas enhet inom det socialdemokratiska partiet självt innan man kan påstå att enhet skapas genom att vi ansluter oss dit.”

¹¹ Se t ex D C Cattell, *Communism and the Spanish Civil War*, Berkeley 1955. [Se t ex D C Cattell, *Communism and the Spanish Civil War*, Berkeley 1955. [Påståendet i sista meningen, att ”kommunistpartiet underkastade sig det mer betydelsefulla syndikalistiska partiet”, är ytterst märkligt och innehåller flera felaktigheter. För det första var Syndikalistiska partiet (som bildades 1933 och upplöstes i slutet av 1937) ganska betydelselöst och för det andra upprättade inte KP några speciella relationer till detta parti. I stället gick kommunistpartiet och 2 andra småpartier i *Katalonien* (dvs inte i det övriga Spanien) samman med det medlemsmässigt större *katalanska socialistpartiet* och bildade PSUC (Förenade socialistpartiet i Katalonien). Och det handlade här inte om någon underkastelse, varken formellt eller på annat sätt. Tvärtom: med hjälp av Komintern tog kommunisterna över partiledningen i PSUC, som även gick med i Kommunistiska internationalen. PSUC blev på så sätt det katalanska kommunistpartiet. För en kortfattad men sakligt korrekt redogörelse för PSUC:s bildande och utveckling, se (svenska Wikipedia): [Partit Socialista Unificat de Catalunya](#). – Red]

utsättningar förelåg. Dimitrov hade formulerat fem, som alla riktades mot socialdemokratin.

För det första måste socialdemokratin avbryta allt samarbete med borgarklassen.

För det andra måste aktionsenheten vara fast etablerad.

För det tredje måste socialdemokratin erkänna den revolutionära vägen till socialism och upprättandet av proletarietets diktatur i form av sovjeter.

För det fjärde måste de vägra att delta i imperialistiska krig.

För det femte, slutligen, måste ett marxistiskt enhetsparti bygga på den demokratiska centralismens grund.¹²

De villkor Dimitrov ställt upp 1935 för politisk enhet mellan arbetarpartierna, måste ha tett sig än mindre möjliga att uppfylla 1943.

I 1943 års Sverige hade socialdemokratin regeringsmakten tillsammans med de borgerliga partierna. Någon etablerad aktionsenhet ovanifrån hade det inte lyckats det kommunistiska partiet att åstadkomma. Likaså måste det 1943, än mer än under 30-talet, ha förefallit som en utopi att få med sig socialdemokraterna på principen om den revolutionära vägen till socialism och ett Sovjetsverige, i all synnerhet som det just pågick programrevision och debatt inom socialdemokratin om de tidigare marxistiska grundsatserna. Principen om demokratisk centralism var också oförenlig med den socialdemokratiska ideologin.

På vilket sätt tänkte sig då partiledningen att kommunisterna skulle skapa förutsättningar för politisk enhet? Tog den därvidlag hänsyn till de förutsättningar Dimitrov formulerat?

De medel som partiledningen vid rikskonferensen 1943 anvisade i syfte att skapa dessa förutsättningar var förnyade och intensifierade försök till enhet med både ledarskikt och medlemmar inom socialdemokratin. Från konferensen sändes en skrivelse till LO-ledningen, vilken innebar ett ohöljt försök till enhet ovanifrån, baserad på önskan om samarbete med LO i fråga om arbetarklassens självständighet gentemot statsmakterna och borgarklassen. Partiledningen flyttade helt enkelt enhetstaktiken underifrån upp på ledarplanet, genom att den ”föreslog” LO-ledningen att återinföra demokratin i fackföreningarna och att verka för högre kompensation för prisstegringarna samt att ta initiativ till att förverkliga det kommunistiska jordbruksprogrammet.¹³ Rikskonferensen vidtog också andra mått och steg för att underlätta samarbete och enhet. Kominterns upplösning hade aktualiserat både stadge- och programrevision. Visserligen ålåg det kongressen att vidtaga sådana förändringar, men redan vid konferensen föreslogs vissa förändringar. Symptomatiskt företogs en försvenskning av terminologin. Politbyrån döptes om till arbetsutskott. Motiveringen røjde avsikten:

Emellertid finns det ju i den svenska arbetarrörelsen benämningar som är mycket mer vanliga än detta krångliga ord och vi skulle vilja föreslå att man i stadgarna ändrar benämningen till arbetsutskott.

Däremot tyckte man att benämningen centralkommitté kunde behållas ”utan större själskval”.¹⁴ På kongressen 1944 ändrades dock centralkommitté till partistyrrelse. På hösten 1943 försvann vidare från Ny Dags första sida vinjetten ”Proletärer i alla land förena er!” och inne i tidningen hammaren och skäran över den ledande artikeln. Detta ingick i partiets nya press-

¹² Dimitrov, *Enhetens och Folkfrontens problem*, s 85.

¹³ Linderot, *Ny Kurs*, Dagspolitik 15, s 35 f.

¹⁴ G Öhmans rapport från den pol kommissionen. Pärn A 1943 1. VPK:s arkiv. Vid kongressen i maj 1944 ändrades också beteckningen centralkommitté till partistyrrelse.

politik, som syftade till att omvandla Ny Dag till ett organ för enheten inom arbetarrörelsen och bland de intellektuella. Den ”nya” Ny Dag utkom med sitt första nummer den 1 november 1943.¹⁵ Dessa yttre förändringar kan för övrigt jämföras med liknande förändringar som vidtogs i Sovjetunionen, där t ex Internationalen byttes ut mot en nationalhymn i december 1943.

Detta var tecken som entydigt pekade ut riktningen. När det gällde den ideologiskt viktiga programfrågan slog partiledningen in på samma väg. Redan före rikskonferensen hade partiledningen med anledning av Kominterns upplösning tillsatt en s k politisk kommission i frågan, bestående av Gunnar Öhman, partisekreterare, Hilding Hagberg, riksdagsgruppens ledare, och Erik Karlsson, ordförande för Mälardalens distrikt. Inför rikskonferensen framlade den sitt förslag att som utgångspunkt för den interna programdiskussionen ta de socialdemokratiska grundsatserna utan ändring.

Detta program från 1920 har visserligen bedömts som det mest ”marxistiska” som socialdemokratin haft,¹⁶ men förslaget innebar ändå en ideologisk reträtt för ett leninistiskt parti, eftersom det inte fanns utrymme för dess bärande principer. Någon egentlig motivering lämnades inte vid rikskonferensen. Syftet var ändå uppenbart. Genom denna aktion försökte partiet skapa den viktigaste förutsättningen för det eftersträvade enhetspartiet. Ty det pågick också programrevision hos socialdemokratin, och det var en revision med tydliga höger-tendenser.¹⁷ Vad kommunisterna därför gjorde var att söka åstadkomma ett alternativ för de socialdemokrater som kunde tycka att deras parti nu svek de marxistiska traditionerna.

Vi räcker handen till alla marxister i svensk arbetarrörelse för att gemensamt hålla marxismens fana högt i en tid då krafter är i rörelse bland arbetarna för att förmå dem att överge detta banér.¹⁸

I februari 1944 framlade den programkommission som tillsatts på rikskonferensen förslag till Grundsatser för Sveriges kommunistiska parti. Det var ett kortfattat förslag, som direkt byggde på de socialdemokratiska grundsatserna men där en terminologisk skärpning i förhållande till förslagen kan iakttagas:

SKP

... som står på den marxistiska samhällsåskådningens grund, verkar för hela det arbetande folkets befrielse från den kapitalistiska utsugningen och utplundringen genom upprättande av en socialistisk samhällsordning.¹⁹

SAP

... den vill helt omdana det borgerliga samhällets ekonomiska organisation och genomföra de utsugna klassernas sociala frigörelse till betryggande och utveckling av den andliga och materiella kulturen.²⁰

Jämte den terminologiska skärpningen förekom också indirekt kritik av socialdemokratin. Den framkom i satsen: ”Arbetarklassens erövringar har dock inte förändrat det svenska samhällets karaktär av kapitalistiskt klassamhälle.”

Men i de viktigaste principiella frågor som tidigare stått som en skiljemur mellan arbetar-

¹⁵ AU-prot 4.9.43, pärm A 1943 1. Hammaren och skäran borttogs också ur medlemsböckerna efter beslut i AU 16.5.44, pärm 1944 1. VPK:s arkiv.

¹⁶ *Från Palm till Palme. Den svenska socialdemokratin program 1882-1960*. Kommentarer och dokument utgivna av Föreningen Socialistisk Debatt, Sthlm 1972, s 86. Detta program byggde på Kautskys Erfurtprogram.

¹⁷ Lewin, *Planhushållningsdebatten*, s 228 ff.

¹⁸ ND 8.7.43.

¹⁹ *Kommunisternas nya program*. Programkommissionens förslag, Dagspolitik 19, s 4, Sthlm 1944.

²⁰ H Tingsten, *Den svenska socialdemokratin idéutveckling*, Del I, s 228, Sthlm 1967.

partierna, hade dock en klar och tydlig reträtt skett. I det nya förslaget talades det inte om den revolutionära omstörtningen av samhället, inte heller förekom begreppen proletariats diktatur och Sovjetsverige. I stället hette det i programkommissionens förslag att arbetarklassen i förbund med övriga utsugna klasser skulle ”erövra den politiska makten och skapa sin egen demokratiska stat för att upprätta en socialistisk samhällsordning”. I kommentarerna till grundsatserna föredrog författarna att inte låtsas om denna terminologiska förändring. Efter att ha konstaterat att detta var detsamma som proletariats diktatur, använde de sig av detta senare begrepp i sin utläggning.²¹ I partiarkivet finns andra delen av ett tal av Linderot, som denne höll vid ett möte mellan arbetsutskottet och programkommissionen den 23 januari 1944. Där sökte partiledaren bl a förklara syftet med programmets utformning. Han fastslog först och främst att det var svårt för revolutionära partier att skriva program under krigstid. Det kan kallas för ett övergripande alibi. Det andra följde i direkt anslutning:

Det kan tänkas en sådan omställning här i landet inte minst då vi ser på förhållanden inom socialdemokratin, att vi med de väsentliga delarna av det nuvarande socialdemokratiska partiet kan skapa ett enhetsparti, vilket ju inte ovillkorligen måste heta kommunistiska partiet.

Det program som lagts fram var därför inte enbart ett program för det kommunistiska partiet, utan också i hög grad för ett framtida marxistiskt enhetsparti. Därför hade Linderot heller ingen svårighet att förklara varför man övergivit begreppet proletariats diktatur:

Behöver vi därför i vårt program skriva proletariats diktatur, som är enkelt och lättfattligt för marxistiskt teoretiskt skolade människor, men som är ganska svårfattligt och tarvar långa föreläsningar för arbetare i allmänhet, vilka inte känner marxismens teoretiska innehåll?

I själva verket, fortsatte partiledaren, innebar proletariats diktatur samma sak som att ”arbetarklassen skall utveckla folkets krafter till en kämpande demokratisk rörelse för att skapa en demokratisk statsmakt under demokratisk ledning för att trygga folkflertalets vilja”.²²

Programmet vände sig således inte i första hand till de egna medlemmarna, utan till den stora grupp socialdemokratiska arbetare som man hoppades skulle utgöra basen i det framtida enhetspartiet. Vid kongressen 1944 blev det Hilding Hagbergs sak att kommentera och förklara programkommissionens arbete. Det blev ett försvarstal, där Hagberg starkare än Linderot betonade det taktiska momentet. Genom att ta SAP:s allmänna grundsatser som utgångspunkt för det egna programarbetet hade man försvarat för socialdemokratin att överge detta program. ”Vi skulle samtidigt därmed knyta an till och understödja de krafter inom socialdemokratin, som sökte förhindra en programmatisk övergång till bourgeoisins läger.” Att begreppet proletariats diktatur därvidlag fallit bort, var en reträtt, det erkände Hagberg vidare, eftersom detta begrepp i årtal använts av partiets fiender för att misskreditera det i de svenska arbetarnas öron.²³

Programmets kortfattade form var också beräknad med tanke på en opposition som menade att partiet med sitt nya principprogram tagit ett steg åt höger och svikit sina revolutionära ideal. Programkommissionen kunde hävda att det bara var att läsa in mellan raderna det som man tyckte fattades.

²¹ *Kommunisternas nya program*, s 22.

²² Linderots tal inför möte med AU och PK 23.1.44, pärm A 1944 1, citat s 6, 8 och 9. VPK:s arkiv. Se också inledningen till *Kommunisternas nya program* angående det marxistiska enhetspartiet.

²³ Hagbergs programtal, manuskript. Hilding Hagberg, Samlat material. VPK:s arkiv. Talet gavs också ut i broschyr *Vårt program*. Med kommentar av H Hagberg, Sthlm 1944.

Genom att utgå från de socialdemokratiska grundsatserna och med dem som bas skriva ett nytt program, hade partiledningen tagit ett stort steg, mot uppfyllandet av de förutsättningar Dimitrov ställt upp för den politiska enheten mellan arbetarpartierna. Nu kunde kommunisterna ställa det ofrånkomliga kravet, att socialdemokraterna erkände de kommunistiska grundsatserna. Det var med andra ord alltså fråga om en socialdemokratisk underkastelse, men den hade onekligen gjorts så acceptabel som möjligt. Men det återstod ändå, att åstadkomma själva basen för enhet, nämligen aktionsenhet. Ty de svenska kommunisterna befann sig i den situationen, att de själva måste skapa vad som redan utgjorde kärnan och basen för de övriga europeiska kommunistpartierna och för Sovjetunionens enhetstaktik — enheten i kampen mot tyskarna.

I själva verket hade kommunisterna under hela kriget sökt få till stånd aktionsenhet gång efter annan. Till och med under vinterkriget ogynnsamma förhållanden hade kommunisterna kring mottot ”En dagsinkomst till stöd för freden”,²⁴ sökt etablera samarbete. Jämte kampanjer kring den transportförbjudna pressen hade kommunisterna främst i fackföreningarna sökt samla arbetarna under paroller om högre löner och bättre kompensation. En radikaliserings av de kommunistiska kraven hade också inträtt inom den fackliga politiken på sommaren 1943.²⁵

Alla dessa försök var emellertid bara delaktioner och räckte inte som bas för en så vittomfattande aktionsenhet som det här gällde. Redan på hösten 1943 började partiledningen därför att utarbeta planer på ett efterkrigsprogram, eller snarare förbereda en debatt med socialdemokraterna om efterkrigsfrågorna. På möten med arbetsutskottet i september och oktober 1943 stod dessa frågor på dagordningen och Hilding Hagberg fick i uppdrag att ”bearbeta frågan i enlighet med fördiskussion”.²⁶ Resultatet av Hagbergs bearbetning blev ett manuskript, förmodligen tänkt att utges som broschyr med titeln Tillbaka till 1939 eller kamp för ett bättre Sverige?

Den röda tråden i Hagbergs manuskript var viljan att driva socialdemokratin i riktning vänster. Han tog utförligt upp de diskussioner och förberedelser som pågick i det socialdemokratiska lägret, i LO och ABF. Trots viljan att inte polemisera, som uttryckligen framfördes, anklagades den svenska socialdemokratin för konservatism och oförmåga att uppfatta de nya vänstervindar som blåste även i Europa. Hagberg pekade på både Schweiz och England, där radikala krav framfördes för efterkrigstiden både från socialdemokrater och från konservativa kretsar. I det program som Hagberg därefter presenterade i åtta punkter, var han mycket noga med att betona, att det inte gällde några maximikrav eller speciellt kommunistiska synpunkter, utan han ville se det som underlag för en diskussion. Det kunde inte råda några principiella skiljaktiga meningar om dessa krav inom arbetarrörelsen, menade Hagberg. De löd:

1. Förstatligande av banker, kraftverk, kommunikationsmedel, naturrikedomar och monopolföretag.
2. Generella löneförbättringar.
3. 7 timmars arbetsdag i industrin och liknande.
4. Lika lön för lika arbete för män och kvinnor.
5. Genomgripande reformering av socialförsäkringen och arbetarskyddet.
6. Ett omfattande bostadsprogram, förverkligat genom statlig planläggning och initiativ med syfte att skapa för alla tillgängliga hälsobostäder, beredskapsarbete mot väntad arbetslöshet, dubbelspår, elektrifiering, breddning och permanentning av vägar,

²⁴ Se ND 21.2.40.

²⁵ Se ovan s 202 ff. [boksida]

²⁶ AU-prot 24.9.43, 15.10.43 (citatt), pärm A 1943 1. VPK:s arkiv.

cykelvägar osv.

7. Utveckling av den politiska demokratin (rasering av alla fullmaktslagar osv).
8. Demokratisering av skolväsendet efter de anglosaxiska ländernas föredöme.²⁷

Hagbergs manuskript blev emellertid aldrig utgivet, trots beslut i arbetsutskottet den 9 december. I stället tycks långa diskussioner ha förts inom partiledningen med anledning av de åtta punkterna. Ty i kanten på manuskriptet finns en rad frågetecken, och i arbetsutskottet remitterade man manuskriptet till omredigering ”så att det inte ger anspråk på att ge något kommunistiskt program för efterkrigsproblemens lösning ...”. Slutligen ströks de helt och hållet. Vad kommunisterna uppenbarligen fruktade var att dessa punkter skulle tas som ett kommunistiskt program, alla reservationer till trots. Just i lönefrågan och i frågan om förstatligande var kommunisterna tveksamma.²⁸

Det var tydligt att kommunisterna inte vågade binda sig vid ett eget program. Så sent som i mars 1944 förklarade Linderot på ett internt möte med stockholmsavdelningen, att partiet ännu inte tagit ställning, med motiveringen att problemet var svårt, och att man inte kunde veta vad som kunde hända i Europa.²⁹ Några förberedelser inför kongressen i maj 1944 i efterkrigsfrågan utarbetades heller inte, utom ett manifest.³⁰ Det blev i stället socialdemokratin som fick stå, till tjänst med ett program som kunde bli bas för det samarbete som kommunisterna eftersträvade. Efterkrigsprogrammet eller de s k 27 punkterna lades fram lagom till 1 maj 1944.³¹ Bara några få dagar därefter anslöt sig kommunisterna till det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet. ”Vi hade knappast hunnit läsa det. Dock anslöt vi oss ganska djärvt”, anförtrorde Linderot partistyrelsen i oktober 1945.³² Det var återigen en från folkfrontstiden välkänd taktik som kommunisterna använde sig av. Då hade t ex det belgiska kommunistpartiet accepterat den s k de Man-planen, som den dåvarande socialdemokratiska regeringen lagt fram. Men de hade gjort det på sitt sätt:

Minister Vandervelde, vi understödjer de i Er plattform upptagna kraven för arbetarna, men vi förklarar öppet: vi tar dessa krav på allvar, vi vill ha handling och inte tomma ord, och därför förenar vi hundratusentals arbetare till kamp för dessa krav.³³

De svenska kommunisterna kunde ha använt exakt samma ord för att belysa sitt förhållande till efterkrigsprogrammet. De konkreta krav som efterkrigsprogrammet innehöll stöddes helt, ja de inte bara stöddes, man skulle kunna säga att de rent av stals. Helt i enlighet med de belgiska kommunisterna 1935 anklagade de socialdemokraterna för att komma med tomma ord och de uppmanade de svenska arbetarna, som ville se efterkrigsprogrammet förverkligat, att understödja kommunisterna och inte socialdemokraterna. Kommunisterna handlade i efterkrigsprogramsfrågan helt i överensstämmelse med det taktiska schema som Dimitrov förelagt de skandinaviska partierna vid 7:e världskongressen. Den taktiken innehöll, som jag tidigare påpekat, en till synes säregen motsättning mellan elementen ”ovanifrån” och ”underifrån”, vilka snarare verkade ta ut varandra än leda till enhet.

²⁷ Hagbergs manuskript: Tillbaka till 1939 eller kamp för ett bättre Sverge? Hilding Hagberg, Samlat material. VPK:s arkiv.

²⁸ Ibidem; AU-prot 9.12.43, pärm A 1943 1. VPK:s arkiv.

²⁹ Prot från Sthlm Kommunistiska Arb kom 25/26.3.44, pärm 1944-1945. VPK:s arkiv. Se också ND 21.3.44.

³⁰ AU-prot 26.4.44, pärm 1944 a. VPK:s arkiv.

³¹ *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram. De 27 punkterna med motivering.* Sthlm 1944.

³² Linderots uttalande inför partistyrelsen 13-14.10.45, pärm A 1945 1 a. Se också S Perssons rapport ang valet: ”Vi gjorde vad som kunde göras i denna situation.” Prot från Sthlm Kommunistiska Arb kom 29.9.44, pärm 1944-1945. VPK:s arkiv.

³³ Dimitrov, *Enhetens och Folkfrontens problem*, s 56.

Men om man är medveten om den strävan som egentligen låg bakom och som klart uttrycktes i Linderots januarital 1944, nämligen att ett enhetsparti skulle förverkligas genom att de väsentligaste delarna av det socialdemokratiska partiet så att säga blev kommunistiska, så framstår den dubbla enhetstaktiken som en ganska adekvat taktik. Ty enhetstaktik ”ovanifrån” blev då enbart ett instrument för att förstärka enhetstaktiken ”underifrån”. Kommunisterna kunde t ex inför de socialdemokratiska arbetarna peka på en rad förslag och aktioner från deras sida, vilka alla vittnade om vilja till enhet och samarbete.

Om dessa inviter avböjdes av de socialdemokratiska ledarna kunde kommunisterna säga: Se där, vilka är det som är de verkliga splittrarna? Lyckades de kommunistiska inviterna till enhet ovanifrån, var det så mycket bättre, men det var inte något mål i sig. Det var inte genom någon sammanslagning på ledarplanet som den politiska enheten skulle nås. Det innebar alltså inte någon reell motsättning i den kommunistiska taktiken gentemot socialdemokratin, särskilt inte efter 1943, att man å ena sidan sade sig vilja enhet med socialdemokratin och å andra sidan ideligen gick till skarpa angrepp mot den socialdemokratiskt dominerade ekonomiska, utrikes- och tryckfrihetspolitiken under kriget. På partikongressen på våren 1944 fördömdes t ex socialdemokratins klassamarbetsideologi och de småborgerliga socialdemokratiska ledarna samtidigt som man sände ut förslag till teknisk valsamverkan inför höstens andrakammarval.³⁴ Vad kommunisterna hoppades uppnå var att Per Albin Hansson, likt den franske socialistledaren som gått med i folkfronten under 30-talet, skulle komma i samma situation, så att även han sade: Jag är er ledare, och jag följer er.³⁵ Vid kongressen 1944 hade således partiet på olika sätt lyckats uppfylla de två av Dimitrov uppställda förutsättningarna för politisk enhet. Man hade skaffat sig ett principprogram som kunde accepteras av de socialdemokratiska arbetarna. Därjämte hade man anslutit sig till socialdemokratins handlingsprogram och därigenom uppnått ”aktionsenhet”, även om det måhända inte varit riktigt så Dimitrov föreställt sig det.

Men det återstod ytterligare en väsentlig förutsättning: Socialdemokratin måste avbryta sitt samarbete med de borgerliga. Var inte detta stötestenen på vilken det hela måste falla?

Återigen skedde en jämkning från kommunisternas sida. Socialdemokratin skulle inte behöva ta avstånd från allt samröre med de borgerliga partierna. Tvärtom skulle kommunisterna inleda ”klassarbete”. Det var en av kriget skapad ideologisk innovation som härvidlag kom kommunisterna till hjälp. Begreppet nationell front hade inneburit samarbete över alla partipolitiska gränser, och det samarbetet skulle inte behöva upphöra bara för att den militära kampen mot Tyskland led mot sitt slut. De olika europeiska motståndsrörelserna utvecklade därför tanken på ett fortsatt samarbete även efter kriget på det politiska planet.

De svenska kommunisternas krav på vänsterregering var ingenting annat än en svensk variant av det internationella kommunistiska kravet på ”folkregeringar”. Återigen var det ett begrepp som lånades från folkfrontstiden. Vid den 7:e världskongressen hade Dimitrov diskuterat frågan om folkfrontens eventuella utveckling till att inneha regeringsmakten. Det var inte första gången frågan diskuterades i Komintern. Redan 1921 hade EKKI godkänt det tyska partiets paroll om en arbetarregering, och vid den 4:e världskongressen i juni 1922 hade den parollen utsträckts till att gälla de övriga sektionerna. Parollen om en arbetarregering, eller en arbetar- och bonderegering, var dels förknippad med utvecklingen inom Sovjetunionen under NEP-perioden, dels också en följd av att den revolutionära vågen hade ebbat ut i Europa,

³⁴ Beslut om förslag till valkartell i AU 3.3.44, pärm A 1944 1. VPK:s arkiv.

³⁵ Linderots tal på 12:e partikongressen, 6-9.5.44, s 18, pärm A 1944 2. VPK:s arkiv. Obs finns ej i det tryckta talet. *Kommunisternas dagsprogram*, Sthlm 1944.

Redan på Kominterns 5:e världskongress 1924 tog man avstånd från den grundläggande tankegången bakom parollen och likställde begreppet med proletariatets diktatur.

Denna tankegång var i korthet följande: I icke-revolutionära men dock svåra krissituationer, där regeringsfrågan på grund av klasskampens skärpning hade aktualiserats, kunde kommunister delta i regeringar tillsammans med andra arbetarpartier. En sådan regering skulle sedan vidtaga åtgärder som banade väg för en socialistisk revolution. Arbetarklassen skulle beväpnas och bourgeoisin avväpnas. Stödd på de beväpnade arbetarna skulle arbetarregeringen vidta en rad politiska, finansiella och ekonomiska åtgärder för att göra kapitalismen maktlös. En arbetarregering kunde komma till stånd på parlamentarisk väg, men kontakten med massorna och den revolutionära kampen fick inte brytas.³⁶

1935 anknöt Dimitrov till 1922 års paroll. Troligen med hänsyn till de stridigheter den gett upphov till preciserade han förutsättningarna för en folkfrontsregering. Samhället måste ha skakats av en djupgående politisk kris, bourgeoisins statsapparat måste ha desorganiserats så att den inte kunde bjuda motstånd, massorna måste samlas till gemensam kamp mot fascism och reaktion och de övriga partierna inom folkfronten måste radikaliseras. Både 20-talets arbetarregering och 30-talets folkfrontsregering skulle syfta till revolutionen. Det revolutionära syftet var måhända starkare uttalat på 20-talet. Dimitrov menade att en folkfrontsregering var en övergångsform till och ett närmande mot den proletära revolutionen genom att vara ett medel att revolutionärt förbereda massorna.

Den var däremot inte något slags ”demokratiskt mellanstadium”. En sådan tanke brännmärkte Dimitrov som högeropportunist. Både arbetarregeringen och folkfrontsregeringen var logiska konsekvenser av enhetsfronttaktiken.³⁷ 40-talets folkregeringstanke var mer konkret och hamnade ett steg längre ned på den revolutionära skalan.

En folkregering var inte heller något klart och enhetligt begrepp. Det varierade med de politiska förutsättningarna. Därigenom kom det socialistiska innehållet i folkregeringsbegreppet att variera med motståndsrörelsens kommunistiska inslag och styrka. De svenska kommunisterna såg t ex utvecklingen i Polen och Jugoslavien som en utveckling i mer socialistisk riktning än för de övriga motståndsrörelsernas del. De var dock noga med att framhålla, att motståndsrörelsernas mål inte var socialism även om de var ett steg i rätt riktning.³⁸

De svenska kommunisterna lanserade termen vänsterregering vid den 12:e partikongressen. Att de skulle vara medlemmar var givet. En vänsterregering skulle inte enbart bestå av representanter för arbetarpartierna utan också av representanter från borgerligt håll. Linderots konkretisering av begreppet visade tydligt på arvet från folkfrontstiden:

Jag tror att det vore de radikala arbetarnas bästa paroll i dag att man skapar en regering som utesluter samlingsregeringens Bagge o.s.v. och vi mot denna samlingsregering föreslår en regering med ett sådant program som jag här antytt och vilken omsluter hela den svenska arbetarklassen, de arbetande bondemassorna samt borgerliga progressiva grupper vilka kan vinnas för en progressiv

³⁶ *Outline History of the Communist International*, s 161 ff, 219 ff; jfr *Zenit* nr 18 1970, Kommunistiska Internationalen; Borkenau, *Der Europäische Kommunismus*, s 50; Buber, *Kriegsschauplatz der Weltrevolution*, s 63, 80, 134; Carr, *Ryska revolutionen*, del III, s 453 för EKKI:s godkännande samt s 493 ff för parollens utveckling.

³⁷ Dimitrov, *Enhetens och Folkfrontens problem*, s 68-75.

³⁸ Se t ex G Öhmans tal inför Mälardalens distriktskonferens 31.1.44, pärm A 1944 1 samt Linderots tal 23.1.44 s 2, pärm A 1944 A. VPK:s arkiv.

framstegsvänlig politik på den plattform, som skisserats i arbetarrörelsens efterkrigsprogram.³⁹

Att begreppet vänsterregering kunde ge upphov till missförstånd och således inte var helt lyckat visade sig efter sommaren 1945, då samlingsregeringen avlösts av en rent socialdemokratisk ministär. Risken fanns då att parollen kunde uppfattas som om kommunisterna själva ville komma i regeringsställning. På ett möte med partistyrelsen i oktober 1945 beslöts därför att parollen inte längre skulle användas.⁴⁰

De svenska kommunisterna hade nu i stort sett lyckats på egen hand skapa vad de uppfattade som förutsättningarna för att ett marxistiskt enhetsparti kunde bildas. Det hade till stor del skett genom terminologins hjälp och genom jämkningar och tolkningar av de uppställda förutsättningarna, något som belyser det dilemma ett parti av SKP:s typ måste hamna i, då det vill förändra sin politiska linje. Det måste alltid finnas ett ideologiskt alibi.⁴¹ Dock, kommunisterna hade visserligen tagit SAP:s principprogram som utgångspunkt för sitt eget, men det kunde inte lösa alla problem. Dimitrov hade sagt att också socialdemokratin måste erkänna den revolutionära vägen och upprättandet av sovjeter. Programmet teg i denna fråga. Den pockade emellertid på sin lösning. Den löstes — men åter blev det kommunisterna som fick ge vika. De började nämligen laborera med tanken på den fredliga vägen till socialism.

De var förvisso inte ensamma om sin ideologiska nyorientering. Den skedde i takt med utvecklingen på den europeiska kontinenten. Tanken på den nya demokratin kom som en befriare också för Linderot, när han skulle få puzzlet från 30-talet att gå ihop.

Den nya demokratin

De svenska kommunisternas slagord och program för ett marxistiskt enhetsparti och en vänsterregering var paroller helt i linje med den internationella kommunismens utveckling i Europa, något som de för övrigt var väl medvetna om. Överallt där de ockuperade länderna återfick sin frihet medverkade kommunister i de mer eller mindre tillfälliga koalitionsregeringar som bildades. Så skedde i de skandinaviska länderna, i Finland, i Holland, Belgien och Frankrike, för att nämna de västeuropeiska länderna.⁴² I öst pågick en utveckling som förtjänar en närmare beskrivning. Där sovjettrupperna drog fram bildades också koalitionsregeringar, i Polen, Ungern, Bulgarien, Rumänien, Albanien och Tjeckoslovakien. Dessa länder bildade jämte Östtyskland efter kriget de s k folkdemokratierna vilkas styrelseskick närmast motsvarade vad SKP strävat efter 1944 och framöver. Ty dessa koalitionsregeringar grundade sig på de kommunistiska och socialistiska partierna, och därtill kom i Ungern, Rumänien och Bulgarien bondepartier, medan man i Tjeckoslovakien i stället gick i koalition med det borgerligt liberala medelklasspartiet. Samtidigt pågick intensiva ”enhetssträvanden” mellan de socialistiska partierna, med resultatet att de socialdemokratiska partierna sprängdes och resterna slukades upp av kommunisterna. Denna utveckling var i stort sett avslutad på våren 1948.⁴³

³⁹ Linderots tal vid 12:e partikongressen 69.5.44 s 33, pärm A 1944 2. VPK:s arkiv.

⁴⁰ Protokoll från partistyrelsens sammanträde 13-14.10.45, pärm A 1945 A b. VPK:s arkiv.

⁴¹ Se H Hagbergs programtal. Hilding Hagberg, Samlat material. VPK:s arkiv. Han nämner här tre av Dimitrovs förutsättningar för skapande av ett enhetligt arbetarparti: att huvudlinjerna i grundsatserna erkännes, att klassarbetet brytes, att aktionsenhet uppnås.

⁴² Om de skandinaviska partiernas ”folkdemokratiska” strävanden vid samma tid, se T Gilberg, *The Soviet Communist Party and Scandinavian Communism*; Eckert von Hamburg, *Die politische Struktur*. Det franska kommunistpartiets liknande strävan finns beskrivet i A J Rieber, *Stalin and the French Communist Party 1941-1947*, London 1962. För en allmän översikt över de kommunistiska partiernas styrka och ställning, se *Sowjet-system und Demokratische Gesellschaft. Die Kommunistischen Parteien der Welt*.

⁴³ Se *Sowjetsystem und Demokratische Gesellschaft*, Freiburg 1973, Band 6: *Volksdemokratie*, s 754 ff;

Begreppet folkdemokrati skapades emellertid först efter kriget, omkring 1948.⁴⁴ Embryot till folkdemokratitanken var den ”nya” demokratin, för vilken den kommunistiska rörelsen hade propagerat ända sedan krigsutbrottet i öster. Definitionen var till att börja med ganska svävande. Den var av ”väsentligt annat innehåll än den som fanns i demokratiska länder före kriget”.⁴⁵ Den skulle inte ”bli något månskensromantiskt, guldsnittsartat, något ljummet lemnadaktigt”. Den skulle bli ”hård, själv- och ansvarsmedveten” utlovade den kommunistiska propagandan.⁴⁶ Det avgörande var emellertid att den ”gamla” demokratin formellt var de allierades fredsmål. Det gick således inte att bortse från den borgerliga politiska demokratin. Den nya demokratin blev därför en syntes av det borgerliga demokratibegreppet och det socialistiska diktaturbegreppet. Den gamla, borgerliga demokratin skulle vara en grund man byggde ut med nya demokratiska element. Dessa nya element var ekonomisk och social demokrati.

Det finns allt skäl att antaga att problemet om den politiska demokratis komplettering med även ekonomisk och social demokrati efter detta krig inte lika lätt låter sig avfärdas från dagordningen.⁴⁷

Av vikt var också att man trodde att arbetarklassens framryckning — förmodligen avsågs därmed främst kommunisternas inflytande över motståndsrörelserna — skulle kunna komma att ändra på de politiska institutioner som fanns. Det var framför allt Tito och den jugoslaviska motståndsrörelsen som tillät sådana slutsatser, som att demokratis former skulle kunna förändras och även nya ”demokratiska statsinstitutioner skapas”.⁴⁸ Därigenom blev det lättare att värja sig mot den beskyllning som Lenin en gång slungat mot den tyska socialdemokratin, vilken i februari 1919 velat förena de revolutionära råd som bildats med den konstituerande församlingen:

Att försona och förena bourgeoisins diktatur med proletariatets diktatur! Så enkelt är det! Vilken genialt brackig ide!⁴⁹

Med terminologins hjälp sökte därför kommunismen komma bort från det ideologiska problemet.

Den form av mellanstadium mellan borgerlig demokrati och socialism som den ”nya” demokratin innebar, och som kom att utvecklas och ideologiskt försvaras som ”folkdemokratier”, gick således under benämningen ”verklig demokrati” eller ”högre demokrati”,⁵⁰ varigenom man helt bortsåg ifrån att sådana begrepp illa passade ihop med den marxist-leninistiska demokratiuppfattningen. Verklig demokrati ”kunde enligt Lenin bara förverkligas i det klasslösa samhället, under kommunismen. Den nya demokratiideologin innebar därför en revidering av den marxist-leninistiska inställningen till den borgerliga demokratin. Det demokratiska mellanstadium som Dimitrov 1935 tagit avstånd från hade blivit en erkänd tes. Det bottnade naturligtvis i att det kommunistiska maktövertagandet i sovjetzonen måste få ett ideologiskt alibi. Att ett sådant förberetts sedan länge visar för övrigt propagandan för det nya Folkfrontsfinland under vinterkriget.

Leonhard, *Sowjetideologie heute; Marxistisk uppslagsbok*, övers och red Kjell Berglund, Finland 1972.

⁴⁴ *Sowjetsystem und Demokratische Gesellschaft*, Band 6: Volksdemokratie, s 754 ff.

⁴⁵ G Öhmans tal inför Mälardalens distriktskonferens 31.1.44, pärm A 1944 1. VPK:s arkiv.

⁴⁶ *ViD* nr 14 1942, osign art Demokrati och solidaritet.

⁴⁷ *Kulturfront* 15.1.42, art av C H Hermansson.

⁴⁸ *Kom Medd* nr 1 1944; se även Linderots tal 24.1.44, pärm 1944 1. VPK:s arkiv.

⁴⁹ Lenin, *Valda Verk* i två band. Band II, andra delen, citat ur Tredje Internationals och dess plats historien, s 209.

⁵⁰ G Öhmans tal inför Mälardalens distriktskonferens 31.1.44, pärm A 1944 1. VPK:s arkiv. Se också *ND* 21.7.43, 3.3.44.

Men redan 1949 blev folkdemokratibegreppet synonymt med proletarietets diktatur, varför också idén om den s k folkdemokratiska revolutionen utarbetades. Den utvecklingen var en slående parallell till 1922 års paroll om en arbetarregering, där ordningen på liknande sätt återställdes 1924.

Dock fick den nya demokratitanken, och den därur utvecklade folk-demokratiideologin, till konsekvens att Sovjetunionens kommunistiska parti på sin 22:a kongress 1962 avskaffade proletarietets diktatur och i stället införde en ”hela folkets stat”, samtidigt som det proletära partiet döptes om till hela folkets parti.⁵¹

Men 1944 och 1945 innebar begreppet ny demokrati helt enkelt att det borgerligt demokratiska styrelseskicket skulle tillföras markanta socialistiska inslag. Att demokratin på detta sätt kom att sitta i högsätet hade framför allt taktiska orsaker. Kampen stod sedan 1941 mot fascism, för demokrati. Att gå längre än det demokratiska målet var inte opportunt. Vad man som revolutionär i stället kunde göra var det som kommunisterna faktiskt gjorde: att fylla demokratibegreppet med ett annat innehåll. Det är också troligt att de borgerliga politiska friheterna upplevdes som en verklig tillgång, när nu dessa friheter blivit så skövlade av den tyska ockupationsmakten. ”Erfarenheterna under Hitlers skräckvälde gör att vi också värdesätter våra demokratiska rättigheter högre än kanske tidigare. Vi skäms inte över att säga detta helt öppet”, förklarade t ex den norske kommunistledaren Furubotn mot slutet av kriget.⁵² Även de svenska kommunisterna hade i försvaret för sin press och för partiets legalitet mer och mer drivits in på den principiella demokratiska vägen, vars konsekvens blev att demokratin i sig blev ett mål och inte ett medel.

Därmed reviderades inte bara den marxist-leninistiska demokratiuppfattningen utan också doktrinen om den revolutionära vägen till socialism.

Ett demokratiskt mål, en slags fullkomnad demokrati via en komplettering av den borgerliga demokratin med social och ekonomisk demokrati, innebar att den fredliga vägen till socialism beträddes, eftersom strävan inte längre var att riva ner för att bygga nytt, utan att bygga på det som redan fanns.

Den fredliga vägen

Den nya demokratiuppfattningen fick alltså till konsekvens att det blev fritt fram för spekulationer över hur socialismen skulle uppnås. Doktrinen om det väpnade upproret kunde ifrågasättas.

Därmed kunde de svenska kommunisterna kringgå den dimitrovskas förutsättningen att socialdemokraterna skulle acceptera den revolutionära vägen för att kommunisterna gemensamt med dem skulle kunna bilda ett marxistiskt enhetsparti. Det blev i stället kommunisterna som började närma sig den socialdemokratiska uppfattningen.

På mötet mellan arbetsutskottet och programkommissionen i januari 1944 hade Linderot börjat spekulera om själva maktövertagandet. Hans funderingar pekade åt ett håll:

Frågan om maktövertagandet, hur staten skall se ut, tror jag skall formuleras så att de demokratiskt inställda arbetarmassorna i Sverige kan acceptera det och inse det vara en förnuftig inställning till privatkapitalismens avskaffande.

⁵¹ *Sowjetsystem und Demokratische Gesellschaft*. Band 6: Volksdemokratie, s 759ff; *Marxistisk uppslagsbok*, s 100 ff.

⁵² ND 2.11.44.

”Vi skall vara klara över”, fortsatte Linderot ”att det inte är nödvändigt att låsa sig fast vid några historiska föreställningar om hur det måste gå till när man skall genomföra en omvälvning av samhället.”

Kriget hade medfört exempel på ”oblodiga” revolutioner såsom i Baltikum.⁵³ Allt låg inom det möjligas gränser, tycktes partiledaren vilja säga, och man fick inte låta sig hindras av den tidigare dogmatiska inställningen. Vid kongressen 1944 fortsatte spekulatioerna. Eftersom ett maktövertagande måste ske med de socialdemokratiska arbetarnas stöd, kom dessa spekulatioer att gå i parlamentarisk riktning. Anslutningen till efterkrigsprogrammet bidrog i hög grad till detta. Det skulle kunna bli inkörsporten till ett socialistiskt Sverige. Linderot formulerade det i klartext:

Jag vill därför bara säga att vi har ingenting emot att ett sådant här program, som skulle göra kapitalismens system egentligen ganska omöjligt, genomfördes på vanliga parlamentariska vägar, genom fackliga förhandlingar, avtalsuppgörelser, lagstiftning, riksdagsbeslut o.s.v., o.s.v. Vi är ju inte blodtörstiga av oss.⁵⁴

På partistyrelsens möte i mars 1945 fick SKP:s nyorientering en mer programmatisk form. Det skedde i Set Perssons tal, som också gavs ut i broschyrform. I klara ord bekände sig det svenska kommunistpartiet till en fredlig parlamentarisk väg mot socialism:

Vi ger vår anslutning till strävandena att på vanliga demokratiska vägar genom fackliga förhandlingar, avtalsuppgörelser, lagstiftning, riksdagsbeslut, regeringsåtgärder, o.s.v. komma framåt på fredlig väg och vi erkänner att denna väg kan vara framkomlig.

Att Set Perssons uttalande utgjorde partilinjen kommer tydligt fram i protokollet, där det står att Set Persson hade till uppgift att behandla det politiska läget och partiets uppgifter. Men till denna entydiga bekännelse till den fredliga vägen mot socialism fogades brasklappen, att SKP dock var ett revolutionärt parti, även om det förvisso ville få majoritet i tävlan med de andra partierna.⁵⁵

C H Hermanssons inlägg på samma möte ger en mer dubbelbottnad bild av partiets inställning till den fredliga parlamentariska vägen. Vad han skissade upp var en betydligt mer revolutionär taktik:

Vårt arbete och vårt inflytande inom denna statsdirigerade kapitalism skall användas till att föra in klasskampen på allvar också i statsapparaten, till att äta ut bourgeoisin och till att skapa så gynnsamma koncessioner som möjligt för oss tills den dag som kommer, då det på det ena eller andra sättet, på fredlig väg eller om nödvändigt genom inbördeskrig, arbetarklassen står som innehavare av hela makten i staten. Då har det skett en revolution som säkert icke kunnat genomföras enbart med parlamentarisk verksamhet, utan som har sina drivande krafter i massornas aktivitet utanför parlamentet.⁵⁶

Hermanssons uttalande skedde uppenbarligen i försvar inför dem som undrade om kommunisterna med sin paroll om vänsterregering inte också accepterat att bli förvaltare av kapitalismen, som socialdemokratin Vad Hermansson alltså gjorde var att ställa partiets revolutionära vilja som garant för att inga revisionistiska avvikelser skulle äga rum.

De två uttalanden som gjordes på partistyrelsens möte i mars 1945 ger en utmärkt bild av

⁵³ Linderots tal 23.1.44 s 10, pärm A 1944 1. VPK:s arkiv.

⁵⁴ Linderots tal på 12:e partikongressen s 31, pärm 1944 2. VPK:s arkiv.

⁵⁵ S Persson, *Vad läget kräver av Sveriges arbetare*, Dagspolitik 22, Sthlm 1945, s 16-17. Jfr prot från partistyrelsens sammanträde 24-25.3.45, C H Hermansson, pärm A 1945 1 a. VPK:s arkiv.

⁵⁶ Prot från partistyrelsens sammanträde 24-25.3.45, C H Hermansson, pärm A 1945 68 1 a. VPK:s arkiv.

partiets ställning i frågan om den fredliga vägen. Set Persson, som noga underströk att han var partiledningens språkrör — ”har jag sökt ställa de frågor som partiets arbetsutskott anser vara de mest aktuella”⁵⁷ — riktade sig närmast till de socialdemokratiska arbetarna. Därför blev bekännelsen till den fredliga vägen särskilt klart formulerad. Hermanssons inlägg i frågan var snarast den enskilde partimedlemmens funderingar, och dessa gick åt ett betydligt mer revolutionärt håll. Partiet hade ta it ställning utåt, men knappast inåt.

Genom att den fredliga vägen till socialism accepterades till mer än hälften, aktualiserades också frågan hur landet skulle styras efter maktövertagandet. Vilka institutioner, organ, skulle därvidlag användas? En naturlig konsekvens av tanken på en mer fredlig utveckling mot socialism och ett aktivare deltagande i det parlamentariska livet måste bli att det borgerliga samhällets politiska institutioner ansågs möjliga som statsorgan också under den proletära diktaturen, eller med den nya terminologin: under den demokratiska statsmakten.

Sovjeten som form för arbetarklassens organ efter ett maktövertagande övergavs också. Nils Holmberg förklarade detta så, att det häpnade upproret, som krävde sovjeter för att lyckas och som satte de borgerliga institutionerna ur spel, därigenom helt naturligt kom att följas av ett sovjetsystem. En fredlig övergång, där de borgerliga institutionerna kom till användning som ett medel gjorde sovjetsystemet överflödigt så att de borgerliga institutionerna kunde fortsätta att fungera, med de förändringar som ansågs nödvändiga.⁵⁸

Vad som skulle ske med själva det parlamentariska systemet var dock en annan sak. När Linderot gjorde upp planer för framtiden i januari 1944, intog han en generös attityd:

I Sverige kan man tänka sig att man inte alls behöver beröva bourgeoisin rösträtten efter en omvälvning. I det gamla Ryssland berövade man bourgeoisin rösträtten, prästerna också. I Sverige kanske man kan tillåta prästerna att ha rösträtt. Naturligtvis är detta i och för sig ytterligt oväsentligt och avgöres helt och hållet av det föreliggande tillståndet av kontrarevolutionens och proletariats styrka och kraft.⁵⁹

Vad man tänkte sig var att själva grogrunden för det parlamentariska systemet skulle upphöra, dvs de olika motstridiga klassintressena. Detta kom tydligt fram i Senanders något yviga utläggning inför partistyrelsen i mars 1945:

Skulle Bagge och Doverstorparen tro sig ha utsikter att upprätthålla högerpartiet så kan jag inte inse varför man skulle förbjuda dem att bedriva sin verksamhet. Eller varför skulle man hindra Rasjön och Bramstorp att upprätthålla sina partier? Per Albin borde ej heller nekas att förverkliga sin folkhemsida. Det finns så vitt jag kan se varken politiska eller praktiska skäl varför inte andra partier skulle få tävla med ett marxistiskt arbetarparti om inflytandet hos det svenska folket ... Har vi lyckats att under alla handikap som vi utsättes för under den borgerliga demokratin föra arbetarklassen till makten, så vore det väl märkvärdigt om vi sedan grunden lagts för en verklig demokrati ej skulle kunna hävda oss i tävlingen med de gamla förbrukade och utlevade formal-demokratiska partierna.⁶⁰

I och med partiets positiva ställningstagande till den fredliga vägen och till det parlamentariska systemet, hade det raserat det viktigaste hindret mellan sig och socialdemokratin, nämligen att socialdemokratin måste acceptera den revolutionära vägen till socialism och den sovjetiska formen för proletariats maktutövning. Ja, även proletariats diktatur hade de tagit

⁵⁷ Ibidem Set Persson.

⁵⁸ N Holmbergs tal inför 12:e partikongressen 6-9.5.44, pärm A 1944 2. VPK:s arkiv. Se även Linderots tal vid kongressen, s 31.

⁵⁹ Linderots tal 23.1.44, s 9, pärm A 1944 1. VPK:s arkiv.

⁶⁰ K Senanders tal inför partistyrelsens sammanträde 24-25.3.45, pärm A 1945 1 a. VPK:s arkiv.

— åtminstone terminologiskt — avstånd ifrån. Bortsett från kravet på avståndstagande från imperialistiska krig, vilket det ”fosterländska frihetskriget” gjort inaktuellt, återstod endast principen om den demokratiska centralismen som stomme för det kommande enhetspartiet. Men även på den punkten skedde en uppmjukning inom SKP. Beslut fattades på partistyrelsens möte i mars 1945 att organisera om kommunernas ledning med syfte att öka den interna demokratin. Det demokratiska elementet i den demokratiska centralismen skulle på så sätt stärkas betydligt.⁶¹

Kommunisternas strävan att bilda ett marxistiskt enhetsparti med socialdemokratin, innebar följaktligen att de på egen hand sökte uppfylla de dimitrovska förutsättningarna. Varje principiellt hinder mellan dem och socialdemokraterna sökte de röja undan.

Var detta enbart ett taktiskt manövrerande eller fick det konsekvenser för partiets ideologi? Vilket pris hade SKP fått betala?

Mest iögonfallande var hur snabbt och beslutsamt partiledningen kastade den revolutionära barlasten överbord. Redan i juni 1943 togs ett första steg till en revidering av de principer som utgjort stomme och stadga i det kommunistiska partiet, genom att man tog SAP:s allmänna grundsatser som förlaga för sitt eget program. Därigenom sattes två grundläggande frågor under diskussion: vägen till socialism och formen för maktövningen. Det är givet att det inte enbart var den högervända enhetstaktiken som var orsak till denna utveckling. Utan stöd i den internationella kommunistiska rörelsen hade det inte kunnat ske.

Till grund för den optimism som den fredliga vägen innebar låg föreställningen om den av kriget försvagade kapitalismen, som inte skulle kunna bjuda det motstånd man dittills ansett oundvikligt. Därmed hade man avvikit från den generella klasskampsanalys som fanns inskriven i Kominternprogrammet:

*Proletariatets erövring av makten är ingen fredlig ”erövring” av den färdiga borgerliga statsapparaten genom uppnåendet av parlamentsmajoriteten. Bourgeoisin använder alla våldets och terrorns medel för att skydda och befästa sin rövade egendom och sitt politiska välde. Liksom feodaladeln under förgångens tid kan inte heller bourgeoisin lämna sin historiska plats åt den nya klassen utan den mest förtvivlade och förbittrade kamp. Bourgeoisins våld kan därför brytas endast genom proletariatets stränga våld. Proletariatets erövring av makten är det våldsamma störtandet av den borgerliga makten, krossandet av den kapitalistiska statsapparaten (den borgerliga hären, polisen, ämbetsmannahierarkin, domstolarna, parlamentet osv) och dess ersättande med den proletära maktens nya organ, vilka framför allt är redskap för att undertrycka utsugarna.*⁶²

Dessutom innebar den fredliga vägen att kommunisterna började erkänna en gradualistisk utveckling mot socialism. Den logiska konsekvensen sanktionerades först i februari 1956, då Chrusjtjev proklamerade den parlamentariska, fredliga vägen, det fredliga inväxandet i socialismen. Några inom den svenska partiledningen ansåg detta som en trolig utveckling redan 1944.⁶³ Klasskampsanalysen mildrades och den fredliga vägen låg inom det möjligas gränser. Därtill kom att begreppet proletariatets diktatur och själva sovjetformen för dess maktutövning också övergavs. Vilka ideologiska konsekvenser fick det? Kommunisterna

⁶¹ Prot från partistyrelsens sammanträde 2425.3.45, Set Perssons rapport från val- och redaktionskommittén, pärm A 1945 1 a. VPK:s arkiv.

⁶² *Kominterns stadgar och program*, antaget av Kommunistiska Internationals VI:e världskongress i Moskva den 29.8 och 1.9.28. Arb A.

⁶³ Linderot hörde självfallet till dem. Därmed kan man också förmoda att resten av ”trojkan”, Öhman och Lager, helt delade partiledarens åsikt. Också Nils Holmberg var helt inställd på en parlamentarisk väg, vilket han självkritiskt erkände på partistyrelsemöte 14-16.10.49, pärm A 1949 1 b. VPK:s arkiv.

kunde förvisso stödja sig på både Marx och Lenin i sitt försvar för den inslagna vägen, något som de också gjorde.⁶⁴ I Staten och revolutionen hade Lenin, med Pariskommunen för ögonen, skisserat maktövertagandets problem och förklarat vissa begrepp. Således innebar inte uttrycket ”att krossa den borgerliga staten” att kommunisterna därmed skulle krossa de folkvalda institutioner som fanns utan dessa skulle just omvandlas inifrån.⁶⁵ Vad de svenska kommunisterna däremot gjorde var att ta avstånd från den ryska vägen som en oundviklig modell för alla andra revolutioner, och därmed hamnade de också i motsättning till Kominterns modell, som helt byggde på den sovjetiska vägen.

Emellertid innebar övergivandet av proletariatets diktatur förmodligen mer än en terminologisk reträtt. Det var tanken på att också andra klasser än den proletära kunde spela en revolutionär roll. Kommunisternas sk bondepolitik byggde på idén om ett ganska intimt samarbete mellan bönder och arbetare. Men också andra undertryckta och utsugna klasser skulle i förbund hjälpa till att förverkliga socialismen. Folkregeringstanken byggde också på denna idé om ett politiskt mycket brett samarbete.

När det gällde efterkrigsprogrammet är det svårare att fastställa priset. Leif Lewin anser att socialdemokratiens efterkrigsprogram innebar att den revisionistiska socialismens ideologi fick ett konkret handlingsprogram. Socialisering reducerades till en lämplighetsfråga, i stället för att vara ett oundvikligt steg på vägen mot socialism. Dock innebar efterkrigsprogrammet en dagspolitisk radikaliseringsfråga från socialdemokratiens sida.⁶⁶

Då kommunisterna ”tog” efterkrigsprogrammet markerade de samtidigt att de inte tog planhushållningsidén. Däremot radikaliserade de efterkrigsprogrammet, då de hävdade att dess genomförande till sist krävde samhällets socialisering.⁶⁷ Ändå innebar acceptandet av de 27 punkterna, att kommunisterna på vissa punkter gjorde kompromisser, vilket framgår vid en jämförelse med förslagen i Hagbergs broschyr om efterkrigsproblemen. Det var emellertid en kompromiss som inte nådde offentligheten, eftersom broschyren förblev opublicerad.⁶⁸

Kommunisternas acceptering av efterkrigsprogrammet, jämte deras förslag till regeringskoalition med socialdemokraterna, innebar att de måste lämna en utförlig motivering till sitt handlande. Innebar det inte att socialdemokratin ansågs ha slagit in på en vänsterkurs? En ny analys blev oundviklig, både av socialdemokratin, av det svenska samhället och av det kommunistiska partiets roll. Kommunisternas motvilja mot att formulera sitt eget handlingsprogram för efterkrigstiden stammade, som tidigare påpekats, ur en allmän osäkerhet om det framtida Europas öde. Kommunisterna kunde ännu inte veta i vilken mån deras systempartier skulle komma att utöva inflytande på politiken eller hur stor makt de kunde få. Rent teoretiskt ansåg de dock att tiden var mer än mogen för en genomgripande socialistisk utveckling, både i Europa och i Sverige. För Sveriges del hade man en utförlig, teoretiskt underbyggd analys: Landet stod på tröskeln till de högre hushållningsformer som kan betecknas som socialism. Kriget hade härvidlag spelat en pådrivande roll. Kriskommissionerna, en gång så hårt häcklade av partiledaren för sin antidemokratiska uppbyggnad, hade ytterligare utvecklat det

⁶⁴ Se t ex Hagbergs försvar av programmet i sitt Programtal. Hilding Hagberg, Samlat material. VPK:s arkiv.

⁶⁵ Lenin, *Valda verk* i två band. Band II, första delen, Staten och revolutionen, s 244.

⁶⁶ Lewin, *Planhushållningsdebatten*, s 215-228.

⁶⁷ Se t ex Hermanssons tal inför partistyrelsesammanträdet 24-25.3.45, pärm A 1945 1 a, VPK:s arkiv, samt Linderot—Hagberg, *Samling kring efterkrigsprogrammet*. Koncentrerat referat av S Linderots och H Hagbergs tal i remissdebatten, Sthlm 1945. Se också C H Hermanssons artikelserie i *Ny Dag* om efterkrigsprogrammet 16, 21.6 samt 10.7.44. Jfr Lewin, *Planhushållningsdebatten*, s 234-241, där denne utförligare behandlar kommunisternas socialiseringsideologi.

⁶⁸ Se s 233.

svenska samhället i statsmonopolistisk kapitalistisk riktning. Den statsmonopolistiska fasen under kapitalismen var den sista fasen före det socialistiska samhället. Den kännetecknades av att en personalunion upprättats mellan statens politiska ledare och kapitalisterna. Det i sin tur innebar att de enskilda kapitalistintressena förvandlades till statsintressen. ”Ekonomiskt sett har den svenska kapitalismen därför inte någon ytterligare etapp att passera. Sverige är moget för socialismen.”⁶⁹

Detta var den stora poängen, och det gällde för det svenska kommunistpartiet att övertyga socialdemokratin om saken och på det sättet skapa politiska förutsättningar för att ta tillfället i akt. Ty det fanns en risk, och den risken var att den övermogna kapitalismen i stället utvecklades i fascistisk riktning. Fascismen, menade kommunisterna, svarade mot monopolkapitalets direkta behov. ”Ett förlängt liv för kapitalismen framskapar därför förr eller senare fascistiska faror, oberoende av att fascismen i detta krig lider nederlag.”⁷⁰

Enligt kommunistisk analys var Sverige objektivt på väg mot socialism. Därför gällde det för den subjektiva faktorn, dvs för det kommunistiska partiet, att för sin del vara beredd. För detta krävdes stöd från större delen av det socialdemokratiska partiet. I november 1942 hade Linderot givit en analys av socialdemokratin som i stort sett byggde på folkfrontstidens: Socialdemokratin delades där upp i två läger, en höger- och en vänsterdel. Under 1944 utvecklades analysen. Det socialdemokratiska partiet skulle komma att splittras efter dessa två linjer. Kanske inte ”för dagen”, men det fanns mer än hopp om morgondagen.⁷¹ Det var väl mer ett taktiskt drag än en allvarligt menad analys från kommunisterna sida att poängtera dubbelheten inom SAP. Det innebar att man snarast överdrev SAP:s högerinriktning. Hagberg pekade också på att till och med konservativa kretsar i England insåg nödvändigheten av ett mer genomgripande förstatligande än vad den svenska socialdemokratin gjorde.⁷² Detta var före efterkrigsprogrammet. Samma kritik fick socialdemokratin vidkännas då kommunisterna nagelfor dess nya grundprogram, vilket antogs på SAP:s 17:e kongress 1944. Det betecknades som ett stort steg åt höger.⁷³

Efterkrigsprogrammet komplicerade bilden av det alltmer högersträvande socialdemokratiska partiet. Visserligen förklenades socialdemokraternas motiv. De hade lagt fram efterkrigsprogrammet i taktiskt syfte för att få människor att bortse från sin av kriget försämrade situation. De hade vidare lagt fram programmet därför att de fruktade för en efterkrigsdepression, som alltså skulle dämpas genom detta handlingsprogram. Linderot kunde vid kongressen 1944 till och med sträcka sig så långt, att han tillerkände vissa programskrivare en god vilja och en ärlig strävan att förbättra arbetarklassens situation.⁷⁴ Det väsentliga var emellertid för kommunisterna att övertyga socialdemokratin om att socialismens era förestod, och därvidlag utnyttjade de också efterkrigsprogrammet Socialdemokraternas begrep inte, menade kommunisterna, att det program de lagt fram med målet att dämpa kapitalismens kris inte kunde förverkligas genom planhushållning eller någon slags konsumtionssocialism utan enbart i ett socialistiskt samhälle. Därigenom kunde kommunisterna motivera anslutningen till de 27 punkterna som mer än ett taktiskt drag, den blev en nödvändighet för den som ville socialismen.

⁶⁹ Hagbergs Programtal citat. Se också Hagbergs manuskript Tillbaka till 1939 eller kamp för ett bättre Sverige? Hilding Hagberg, Samlat material; Linderots tal 23.1.44, s 11 f, pärm A 1944 1. VPK:s arkiv.

⁷⁰ Hagbergs Programtal. Hilding Hagberg, Samlat material. VPK:s arkiv.

⁷¹ Linderots tal 23.1.44, s 6, pärm A 1944 1. VPK:s arkiv.

⁷² Hagbergs manuskript Tillbaka till 1939 eller kamp för ett bättre Sverige? Hilding Hagberg, Samlat material. VPK:s arkiv.

⁷³ ND 22.5.44.

⁷⁴ Linderots tal vid 12:e partikongressen 69.5.44, s 21, pärm A 1944 2. VPK:s arkiv.

Det var naturligtvis av största vikt för SKP att betona efterkrigsprogrammets potentiella socialistiska möjligheter, ty eljest hamnade de i samma båt där de placerat socialdemokratien. Socialdemokraterna insåg inte att de lagt fram ett aktionsprogram för socialismens förverkligande. Kommunisterna talade om det för dem. ”Det råder alltså ingen motsättning mellan revolutionär socialistisk handling och arbetarrörelsens efterkrigsprogram”, sade Hermansson vid partistyrelsens möte i mars 1945. ”Förverkligandet av dess huvudlinjer måste, tvärtom, så småningom leda över till en socialistisk förvandling.”⁷⁵

På så sätt hade kommunisterna lyckats både konservera och radikaliserat det socialdemokratiska partiet allt efter de två huvudlinjer som dragits upp i november 1942.

Oppositionen

Den opposition som började göra sig hörd redan mellan åren 1941 och 1943 fortsatte att irritera partiledningen de sista krigsåren. Alltjämt var situationen sådan, att kampen mot oppositionen antog skuggboxningens form, eftersom någon fri diskussion inte var att tänka på. Oppositionens grogrund synes alltjämt ha varit densamma, det vill säga framför allt av psykologisk men också av ideologisk art. Eftersom partiledningens politiska och taktiska utspel blev allt mer högerbetonat, kan man förmoda att det ideologiska motståndet växte medan det psykologiska på grund av de förändrade förhållandena minskade. Det fanns förvisso en hel del att ta fasta på för den som var missnöjd med partilinjen.

1 maj-frågan konkretiserade enhetstaktiken på ett sätt som direkt berörde den enskilde partimedlemmen och den blev mer än en fråga om man skulle demonstrera tillsammans med socialdemokraterna eller inte, den blev en fråga om kommunisternas generella uppträdande mot socialdemokraterna. Det knorrades också vid demonstrationerna 1 maj 1944 och 1945, vilka alltjämt skulle ske i enhetens tecken och utan egna förmöten.⁷⁶ Missnöjet slog till och med igenom vid partikonferensen i mars och vid stockholmskommunens årskonferens i april 1945, och för en gångs skull utgick de ”sektaristiska” argumenten från en av oppositionens representanter. Det var förre chefredaktören för Sydsvenska Kuriren, Edvin E Persson, som tog till orda å de missnöjdas vägnar:

Partiet är idag enigt, i stort som i smått. Det bör därför vara tillåtet att ställa till diskussion ett par taktiska frågor, även om de går emot de linjer som utstakades av Partistyrelsen. På Partistyrelsens möte gjorde jag mig till tolk för den olust många partimedlemmar känner inför vad som skedde vid 1-majdemonstrationen i fjol. Det fanns olust över att partiet liksom kom bort. Jag hävdar därmed inte att vi skulle ha gjort en egen demonstration. Jag erinrar om det villkor som ställdes i Västerås för kommunisternas deltagande. De skulle få förbinda sig att icke bära kommunisternas 1-majmärke. Detta är icke enhet utan att krypa till korset. Beträffande Stockholm anser jag att man bort åtminstone genomföra ett förmöte.

Om vi är överens om att enigheten är ett faktum i partiet, då bör vi också avföra ur terminologin den gamla beteckningen vänstersektarism. För min del har jag aldrig etiketterat någon med ordet högeropportunist.⁷⁷

⁷⁵ Hermanssons tal inför partistyrelsens sammanträde 24-25.3.45, pärm A 1945 1 a. VPK:s arkiv.

⁷⁶ Erik Janssons inlägg vid 12:e partikongressen 6-9.5.44, pärm A 1944 2; AU-prot 18.2.44 — egna förmöten förbjöds explicit, pärm 1944 1; AU-prot 16.2.45, pärm A 1945 1 a. VPK:s arkiv.

⁷⁷ Prot från Sthlms kommunistiska arbetarkommuns årskonferens 20.4.45, pärm 1944-1945; se även Edvin E Perssons inlägg vid partistyrelsens sammanträde 24.3.45: ”Men då vi inte får en enhetsdemonstration tror jag enhetstanken påskyndas genom att vi gör en del egna manifestationer som visar vår styrka . . . (17 man i r d t ex) . Däremot gagnas inte enheten av sådana förhållanden som t ex i Västerås 1943. Där ställde man som förutsättning för att våra kamrater skulle få gå med i demonstrationen att de skulle ta bort de egna 1:a majmärkena. Att accep-

Den principiella kritik som Persson framförde och som förmodligen många i den svåråtkomliga oppositionen delade med honom var, att den enhetstaktik partiledningen stod för, tenderade att leda till utplåning av det kommunistiska partiet i stället för att skapa den eftersträlvade enheten. I stället för att kommunisterna splittrade socialdemokratien fanns risken att kommunisterna uppslukades av socialdemokratien. Vad motståndarna till partiledningens mjuka linje hellre önskade var ett betydligt mer markerat kommunistiskt uppträdande gentemot socialdemokratien. Man ansåg att partiet nu vunnit så mycket i inflytande och styrka, att det var kommunisternas tur att sätta hårt mot hårt och rent av ge igen för gamla oförrätter.⁷⁸ Den motsättning som således bröt igenom mot slutet av kriget i den viktiga taktiska frågan var dock endast början till intensiv kamp mellan "handslagets" och den "knutna nävens" taktiska förespråkare. Efter det stora valnederlaget 1948 kom denna motsättning i dagen och ledde till att bland annat Set Persson 1953 lämnade partiet. De argument som då framfördes mot partiledningen var i stort sett desamma som man kan vaska fram från åren 1944, 1945.⁷⁹ Det är givet att partiledningen var rädd för att motsättningen skulle kunna leda till något vida allvarligare än att medlemmarna visade olust inför 1 maj-demonstrationerna. Den försvarade också sin taktik med stor häftighet. Linderot reagerade på Edvin Perssons kritik med ett utbrott i bästa kominternstil:

Vi borde nu få eventuellt kvarvarande sekteristiska tendenser brända på bål, lägga glödande järn på ryggen på dem som opponerar sig mot enhetstaktiken, mot dem som under dessa år då vi grundlagt dessa framgångar genom kommunistiska partiets politik opponerat sig mot att de den 1 maj skulle delta i demonstrationer tillsammans med socialdemokratiska arbetare.⁸⁰

Den röda tråden i partiledningens försvar för enhetstaktiken var att den gett partiet dess framgång. Enhetstaktiken hade räddat partiet undan illegalitet och hade lett till den stora valframgången 1944, fastslog Set Persson, som vid denna tid helt gav partilinjens stöd.⁸¹

Återigen hävdades att ingen principiell förändring skett. Enhetstaktiken var den skyltning partiet gjorde, men själva skyltningen avgjorde inte om partiets politik var riktig eller inte. Därmed implicerade partiledaren att taktiken i grund och botten var betydligt mer revolutionär än den kunde verka, och att medlemmarna inte skulle låta sig luras. Det var socialdemokraterna som skulle nappa på skyltningen. Inte de egna. Enhetstaktiken framställdes snarast som en militant taktik gentemot de socialdemokratiska ledarna, vilka skulle skatta sig lyckliga om partiet slog in på den kurs enhetsmotståndarna förespråkade.⁸²

Men oppositionen mot taktiken bottnade i ett ideologiskt ställningstagande. Då partiledningen, företrädd av Gunnar Öhman, anklagade "sekteristerna" för att inte vilja ta hänsyn till de politiskt mindre utvecklade arbetarnas nivå,⁸³ rörde han vid frågans ideologiska kärna. Ty om

tera sådant är partiutplåning. Flera egna manifestationer kommer också att göra 1:a maj till en märklig klassmanifestation och en kampmanifestation", pärm A 1945 1 a. VPK:s arkiv.

⁷⁸ Detta antagande styrks av Erik Janssons inlägg vid 12:e partikongressen 6-9.5.44. Jfr också Erik Karlssons, Ossian Gabrielssons, Gunnar Öhmans och Hjalmar Werners inlägg. Pärm A 1944 2. VPK:s arkiv. Se också ovan s 173.

⁷⁹ Se T Olsson, *Sveriges Kommunistiska Parti 1944-1948*. Utvecklingen av en politisk linje och motsättningarna kring denna, Opubl 3-bet uppsats, Hist inst, Sthlm 1971.

⁸⁰ Linderots tal vid Sthlms kommunistiska arbetarkommuns årskonf 20.4.45, pärm 1944-1945. VPK:s arkiv. Jfr terminologin med Dimitrovs anno 35: "Den som verkligen vill driva ut ur vårt arbete den dödande schematiseringen, den skadliga skolastiken, han måste bränna bort dem med glödande järn ...", *Enhetens och Folkfrontens problem*, s 123.

⁸¹ Set Perssons tal vid partistyrerelsens sammanträde 24-25.3.45, pärm A 1945 1 a. VPK:s arkiv.

⁸² Se not 80 och 81 ovan.

⁸³ *Kom Medd* nr 3 1942.

man vänder på resonemanget och drar ut konsekvenserna av att ta hänsyn till de politiskt mindre medvetna, finns faran att partiets karaktär och bas totalt kommer att förändras. Det kan betyda att man både öppnar sina dörrar för de mindre medvetna och gör avkall på partidisciplin och partiarbete — fundamentala krav för ett leninistiskt parti. Därigenom kommer partiet att utvecklas till ett massparti, till en radikalare variant av det socialdemokratiska partiet. Utvecklingen inom SKP var på väg åt det hållet, vilket Gunnar Öhmans tal i organisationsfrågan på partikongressen 1944 tydligt visar:

Men vad gagnar vår klass och partiet bäst? Den lilla eliten av 100-procentigt klara kommunister, isolerade från massorna eller den stora kommunen, med mindre klara medlemmar men med goda förbindelser med arbetarklassen? Det är självklart den stora organisationen som gagnar oss bäst. Då får vi möjlighet att fostra en kader som på alla frontavsnitt inom arbetarrörelsen kan företräda partiets sak. De kvarlevor av elitteorin som fortfarande finns inom partiet måste utrotas om vi skall kunna lösa de uppgifter den politiska utvecklingen ålägger oss. Vårt parti är inte, får inte vara något slags sällskap för inbördes beundran eller något slags heligt samfund, utan partiet är en kämpande arbetarorganisation, vars dörrar står öppna för alla övriga klasskamrater och för alla andra som vill ställa sina krafter till arbetarklassens förfogande. Det ideal som vi måste sträva efter när det gäller partiuppbyggnaden är inte den lilla eliten av 100-procentiga kommunister, utan den stora massorganisationen av medvetna kommunistiska kämpar.⁸⁴

I den stadgeändring som också företogs vid kongressen skedde en uppmjukning i de tidigare hårt disciplinära krav som ställdes på medlemmarna.⁸⁵ Genom att den leninistiska organisationsprincipen sattes i gungning, började också partiets uppgift och roll att bli suddig. Om den åtskillnad som principen förespråkade mellan avantgarde och de breda arbetarmassorna upphörde, fanns risken för att ”de mindre medvetnas” ideologi tog över. De krav som partiet då skulle stå för måste bli krav på reformer, på ekonomiska förbättringar, och då skulle den revolutionära kampen, med ett leninistiskt uttryck, förvandlas till ekonomism.

Det kommunistiska partiets bas hade otvivelaktigt förändrats under kriget. Det socialistiska partiets upplösning torde ha gett partiet en del nya medlemmar, men där fanns också avhoppade socialdemokrater, missnöjda med krispolitiken. Deras inverkan på partiets ideologi är naturligtvis omöjlig att fastställa. Man kan ha två hypoteser. De kunde verkat i en mer reformistisk riktning. Men de kunde också ha verkat som ett radikaliserande inslag, eftersom deras inträde i det kommunistiska partiet grundade sig på en brytning med den reformistiska socialismen.

På våren 1946 sökte partiledningen få igång en sk partidiskussion. Man sände ut två frågor till kommunerna ute i landet: Var det en riktig taktik av partiet att stödja efterkrigsprogrammet? Var den linje man förespråkade gentemot socialdemokratin riktig? Många svar vittnade om att opposition förekom. Det saknades inte reflexioner över orsaken:

Vi får inte heller glömma att de arbetare som kommer till vårt parti i stor utsträckning kommer till oss just för att de står i opposition till socialdemokratin och därför har svårt att förstå innebörden av vår enhetspolitik.⁸⁶

⁸⁴ Gunnar Öhmans tal på 12:e partikongressen 6-9.5.44, pärm A 1944 2. VPK:s arkiv.

⁸⁵ Stadgar för Sveriges kommunistiska parti (sektion av Komintern) å 9:e partikongressen 11-12.2.1933, Grundsatser och stadgar för Sveriges kommunistiska parti antagna å partiets XII:e kongress 6-9.5. 1944. Arb A. Jfr Sparring, *Från Höglund till Hermansson*, s 59 f.

⁸⁶ Svar från Älvsborgsdistriktet. Av partiets över 600 kommuner inkom endast svar från 87. Av dessa 87 fanns endast ett negativt svar, från Melleruds kom arb kommun. Där ansåg man att det ”ser ... ut ibland som om kommunisterna skulle börja be sossarna om lov att få existera”. Olsson, *Sveriges Kommunistiska Parti 1944-1948*, s 42 f.

De som på ideologiska grunder opponerade sig mot enhetstaktiken torde dock i första hand ha utgjorts av den gamla ideologiskt medvetna kadern. Man måste också räkna med en allmän konservatism i de gamla leden, en motvilja mot varje förändring.⁸⁷

Någon uttalad opposition mot den principiella förändring i ideologin som den fredliga vägen till socialism innebar kan jag emellertid inte finna i materialet från de sista krigsåren. Det tycks emellertid ha funnits motstånd också i partiledningen, vilket källor från efterkrigsåren belyser. Förutom motvilja mot enhetstaktiken var det just frågan om den fredliga vägen som bidrog till opposition. I några anteckningar gjorda av partiledaren från ett stormigt möte, troligen från 1947 eller möjligen 1948, menade Linderot att ”särskilt från 1944 till nu har ett starkt motstånd mot partilinjens genomförande i praktiken funnits i partiledningen, vilket stegrades inför kongressen [1946, f a]”. Det framkommer inte direkt vem som var den utpekade, men både Set Persson, Gösta Kempe och Knut Senander framförde vid detta tillfälle kritiska synpunkter. Det var då främst Set Persson som attackerade Linderot för den fredliga vägens ideologi. Han ansåg att det skett en ideologisk nedrustning som gjorde arbetarna vapenlösa: ”Vi får inte försöka lura de andra, då kanske vi kommer att lura oss själva. Känner med mej själv att ansvaret för arbetarna kräver att vi ideligen måste framhålla att våld kan krävas.”⁸⁸

Sammanfattning

Den linje som Linderot stakade ut för partiet vid rikskonferensen i juni 19 var helt i överensstämmelse med de övriga europeiska kommunistpartiernas strävanden. Att Komintern upplöstes spelade därvidlag ingen roll. Det fanns en internationell kommunistisk taktik också för perioden 1943-1945, även om den inte stadfästes genom kongressbeslut. Ur den nationella fronttaktiken från 1941-1943 utvecklades folkdemokratitaktiken, och bägge dessa linjer byggde i sin tur på folkfrontstaktiken. Det var en taktik som var utarbetad med hänsyn till de militära och politiska förhållandena mellan stormakterna, varvid det revolutionära syftet på sätt och vis kan sägas ha blivit förklätt som ett demokratiskt. Även om den nya demokratin var en eftergift åt alliansen och motståndsrörelserna, fick den ideologiska konsekvenser, genom att man sköt in ett nytt trappsteg, eller snarare en hel etage, på vägen till den socialistiska revolutionen.

Ändå måste man erkänna att SKP:s uttolkning av 1943-1945 års taktik blev en nationell tolkning, eftersom den framför allt baserades på det faktum, att den svenska arbetarklassen föredrog det socialdemokratiska partiet framför det kommunistiska. Det var med verklig frenesi den svenska partiledningen gick till verket för att söka skapa förutsättningarna för ett marxistiskt enhetsparti. Det som framför allt hade legat kommunisterna i fatet, deras identifikation med Sovjetunionen som gjort att de betraktats som osjälvständiga verktyg för främmande makt, mildrades betydligt av den nya prestige Sovjetunionen vunnit mot slutet av kriget. Men också partiledningen sökte göra vad den kunde för att utplåna den ryska stämpeln. Det var inte bara underkastelsens symboler man tog bort eller tunnade ut — så att den röda fanan kombinerades med den blågula vid 12:e partikongressen, eller att hammaren och skäran försvann ur medlemsböcker och från Ny Dag. Man förklarade också åtskilliga gånger att den ryska vägen till socialism förvisso icke var den svenska, även om det självfallet inte innebar att de svenska kommunisterna tog avstånd från den ryska vägen som sådan. Linderot var alltså inte alls okunnig om vad det var som skilde partiet från ”massan”. Att kommunisterna var

⁸⁷ Se Erik Karlssons inlägg på 12:e partikongressen 6-9.5.44, pärm A 1944 2. VPK:s arkiv.

⁸⁸ Vår väg till socialismen. Handskrivet odat. Linderot (Samlat material låda). VPK:s arkiv.

”ryska agenter” var ett stort hinder. Ett annat var den revolutionära imagen. Inte heller den fick stå emellan partiet och dess potentiella massbas. Med största snabbhet sökte partiledningen röja undan de värsta hindren före krigets slut, då situationen bedömdes som gynnsam för radikala förändringar. I praktiken betydde SKP:s försök att skapa ett marxistiskt enhetsparti att kommunisterna lade sig så nära socialdemokraternas politik och program som möjligt utan att helt och hållet uppgå i SAP.

Det berodde givetvis på att partiledningen ansåg att en sådan taktik bäst tillgodosåg det partiet nu med alla sina krafter strävade efter, makt. Det var naturligtvis ingen nytillkommen strävan, men i och med Kominterns upplösning blev det en angelägenhet. Som inte längre kunde delegeras till världspartiet utan den fick man sköta själv. Resultatet tycktes bekräfta att partiledningen gjort rätt. I fackföreningarna ökade det kommunistiska inflytandet stadigt. Cirkulär 3 från 1941 inom Metallindustriarbetarförbundet togs bort i februari 1944, och vid höstens fackliga val kunde kommunisterna notera en stor seger. Den nyvunna styrkan användes till att attackera stabiliseringspolitiken, och verkstadsstrejken som bröt ut den 5 februari 1945 kan ses som ett tydligt bevis på att de lyckades.⁸⁹

Vid andrakammarvalet 1944 röstade över 300 000 på SKP och gav det därmed 17 man i riksdagen och ett antal platser i utskotten. Eftersom socialdemokraterna förlorade ca 100 000 väljare och de borgerliga i stort sett behöll sina positioner, är det en inte alltför djärv hypotes att dessa 100 000 i stället röstade med kommunisterna. Partiledningen måste ha sett dessa siffror som klara belägg för att deras försök att skapa ett alternativ för de socialdemokrater som ansåg att deras parti graviterade allt för långt åt höger hade lyckats, och att de övertygat dem om partiets lojalitet och dess nationella kvaliteter.

Försöken att åstadkomma samarbete med den socialdemokratiska ledningen blev däremot inte lika lyckade. De anbud om valkartell som kommunisterna sände från sin partikongress avvisades.

Den socialdemokratiska ledningen såg knappast med blida ögon på kommunisternas uppslutning kring efterkrigsprogrammet. Det kunde ge de borgerliga en valtaktisk fördel av liknande slag som vid 1928 års skosackval, då den socialdemokratiska och kommunistiska valkartellen utnyttjats till en skarp antisocialistisk propaganda.

Då den socialdemokratiska ledningen efter valet 1944 diskuterade den kommunistiska framgången, framkom att det kommunistiska hotet uppfattades som påtagligt. Per Albin Hansson ansåg att det fanns förutsättningar för ett radikalt oppositionsparti inom arbetarrörelsen, om detta parti inte utvecklades i dogmatisk riktning. Sköld fruktade för totalt ombytta roller i framtiden. Långt ifrån att vilja samarbeta gjorde sig socialdemokraterna beredda på kamp. I stället för att tigas ihjäl skulle kommunisterna bemötas genom diskussion. Men dessutom skulle kommunisterna bekämpas genom att själva grogrunden för deras framgångar rycktes undan. Socialdemokratin skulle inleda en radikaliseringspolitik av den egna politiken. Det var bara Harald Åkerberg som under trycket av de kommunistiska framgångarna framförde tanken på sammanslagning.⁹⁰

Till skillnad från de ockuperade ländernas kommunistpartier, vilka kunde hålla fram år av

⁸⁹ Se t ex *Fackföreningsrörelsen* 21.4, 16.6. 44. Om kommunisterna och Metallindustriarbetarförbundet samt den stora verkstadsstrejken 1945, se *Verkstadsstrejken 1945* av K Treslow, samt K Törnquist, *Uppkomsten av 1945 års verkstadsstrejk*, opubl. lic. avh. Sociol inst, Lund 1952. För en kommunistisk syn på strejken, se K Tell, *Fakta om Metallstrejken* i serien *Dagspolitik* nr 23, Sthlm 1945.

⁹⁰ Se Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin*, s 386 ff.

hängivet arbete för nationens befrielse som inträdesbiljett till regeringssamarbete, fick SKP trots samma parlamentariska framgångar som t ex i Holland, Belgien, Norge och Danmark stanna utanför och se sina förhoppningar om en svensk folkfrontsregering grusas. Att SKP trots allt profiterade på en politik som baserades på en taktisk linje, som i sin tur var utarbetad för en helt annan politisk situation, berodde helt enkelt på att den taktiken till sin karaktär var ”väljartillvänd” och odogmatisk.

Sammanfattning

När det svenska kommunistpartiet hälsade freden i maj 1945 hade det en rad dramatiska år bakom sig, som medfört så stor förändring för partiet, att man kan fråga sig om det var samma parti som den 22 augusti 1939 hade fått beskedet om nonaggressionspakten mellan Sovjetunionen och Tyskland.

Som en bricka i det stora politiska spelet hade SKP flyttats två steg tillbaka och ett steg framåt. Det är framför allt under paktperioden som bilden av SKP som en passiv spelmark är adekvat. Men det grundläggande problemet för ett parti av SKP:s typ gäller för hela perioden. Det var ett genomideologiserat partis svårigheter att alltid ideologiskt behöva försvara en politik det inte självt varit med om att utforma, och det var ett försvar som måste ske med redan givna vapen.

Förmodligen hade dessa svårigheter aldrig varit så akuta som de blev under perioden 1939-1941. De taktik- och strategiändringar som tidigare skakat partiet i dess grundvalar hade i väsentligt högre grad varit baserade på en analys av de faktiska förhållandena, som rådde också för sektionerna på deras nationella plan. Dessutom kunde taktik- och strategiändringarna alltid motiveras utifrån det socialistiska Sovjetunionens behov. Basen för sektionerna inom Komintern var försvaret av det socialistiska Sovjetunionen och det var ett försvar som aldrig behövde upplevas som en motsättning med sektionernas egen, nationella situation, eftersom man ansåg att det också gagnade det egna landet om den socialistiska utvecklingen i Sovjetunionen skyddades och försvarades.

En sådan motsättning kom emellertid i och med Sovjetunionens nya utrikespolitiska orientering i augusti 1939. Taktik- och strategiändringen skulle nu enbart tillgodose Sovjetunionens nationella maktbehov. Visserligen kunde man alltjämt hävda att det var försvaret av det socialistiska Sovjetunionen som ytterst låg bakom denna kovändning i politiken. Men det hindrade inte att motsättningen mellan den egna nationella positionen och försvaret av Sovjetunionens utrikespolitik blev ett faktum. Det var inte längre självklart att det som gagnade Sovjet också gagnade den egna arbetarklassen, när den nu angreps av ett Tyskland i förbund med Sovjetunionen.

Taktik- och strategiändringen fick till följd att denna motsättning ökade. Sektionerna tvingades föra en politik som enbart skadade dem, samtidigt som den inte ens gagnade Sovjetunionen.

Att så kunde ske berodde på att Sovjetunionen och Komintern i lika hög grad var genomideologiserade, så till vida att deras agerande alltid måste ges en ideologisk motivering. De taktiska scheman som under årens lopp utformats inom Komintern blev nu oundvikligen en tvångströja också för dem som måste utarbeta sektionernas nya kurs. Doktrinen om det imperialistiska kriget förde med nödvändighet med sig att en revolutionär vänsterlinje skulle följas. Därmed var stenen i rullning. Kampen måste komma att föras mot socialdemokratin i första hand i enlighet med den analys som låg bakom vänstertaktiken. Att sedan propagandan

mot socialdemokratin blev så hätsk, berodde också på kommunisternas försvarsposition. De måste avvärja beskyllningar för att ha svikit i den antifascistiska kampen och det gjorde de genom att hävda, att sveket framför allt låg hos socialdemokratin.

Avståndstagande från krig, försvar och rustningar parat med en defaitistisk fredspropaganda och försök till misskreditering av den egna regeringen blev således resultatet av SKP:s strävan att genomföra 1939 års linje.

Mot det givna programmet stod det svenska samhället. SKP satt under paktperioden som i ett skruvstäd, där pressen från båda sidor alltmer tryckte samman dess rörelsefrihet. Den spänning som uppstod var spänningen mellan den formella taktiska huvuduppgiften — att bekämpa kriget — och den faktiska huvuduppgiften — att överhuvud taget överleva som politiskt parti.

Partiets lösning bestod i att söka föra en politik efter två linjer, där den ena linjen skulle motsvara de internationella kraven och den andra de nationella kraven.

När kommunisterna skulle bekämpa socialdemokratin blev det en kamp mot socialdemokratiska opinionsbildare och mot den sk socialdemokratismen, dvs deras benämning på den socialdemokratiska klassarbetsideologin. De verkliga ledarna lämnades emellertid i fred, ja, de rent av understöddes i vissa frågor.

Kampen mot kriget och rustningarna blev i första hand en kamp mot rustningarnas ekonomiska och sociala konsekvenser, inte mot försvaret av den borgerliga nationen i princip.

Tydligast kommer den tvådelade politiken fram i partiets försvar för sin press och sin legalitet, där argumenteringen i tidningar och broschyrer följde en linje, medan försvaret i riksdagen löpte efter en helt annan.

Den politiska lösningen visar att den svenska partiledningen värnade om sitt partis nationella position på ett sätt som måhända inte var förenligt med partiets revolutionära uppgift. Lösningen visar också att ideologins roll som vägledare och analysmedel hade korrumpierats och i stället blivit ett besvärligt hinder, som man sökte göra så obetydligt som möjligt. Situationen krävde en annan analys än Kominterns förstelnade doktrinära analys. En sådan självständig bedömning företogs också, och den baserades på den faktiska huvuduppgiften och hade en konkret målsättning: att överleva som parti. Utifrån den utformades därför den försiktiga, partitaktiska politiken.

1941 års taktiska huvuduppgift bestod i att bidra till Sovjetunionens seger över Tyskland. Som medel återupptogs folkfronttaktiken, med de väsentliga förändringar som den militära målsättningen krävde. Klassarbete i alla former blev därför åter oportunt, både med socialister, katoliker och nationalister.

Inte heller nu hade SKP möjligheter att smälta samman den taktiska huvuduppgiften med den faktiska huvuduppgiften. För partiet gällde det att häva paktårens isolering och framför allt att söka skapa förtroende för partiets politik. Den militanta antifascistiska kampen, för SKP :s del en politisk kamp inom det egna landet, kunde bara bli en sekundär fråga. I stället gällde det för partiet att bygga upp vad som paktåren rivit ned. 1941 års taktik kunde i och för sig innebära att partiet fritt kunde välja sina taktiska medel. Men en sådan frihet var illusorisk för ett parti av SKP :s typ. Eftersom direkta pekpinningar saknades men riktningen var uppenbar, tolkade den svenska partiledningen den nya taktiken som en återgång till folkfronttidens taktik utan några direkta förändringar. En sådan taktik var också ett användbart redskap i SKP :s nya politiska strävan. Den medgav hovsamhet och samarbete och en försiktig, nationellt

inriktad politik.

Det var emellertid inte en fortsatt folkfrontspolitik partiet drev efter 1941, utan en politik där folkfronttaktiken användes som medel. Syftet var inte bara att stoppa den politiska fara fascismen utgjorde, utan även att bevisa att de svenska kommunisterna var demokratiska, fosterländska och på intet sätt motståndare till att försvara landet. Att utnyttja positionen som enda parti utanför samlingsregeringen till en aggressiv oppositionspolitik var inte opportunt, utan partiet såg sig mer eller mindre tvunget att lägga sig så nära samlingsregeringens politik som möjligt. Paktårens högröstade parollpolitik tonades ned och de krav kommunisterna framförde både på den utrikespolitiska och den ekonomiska fronten innebar att de inte ens ifrågasatte regeringspolitikens syften, möjligen dess medel. Så småningom började partiledningen, eller i detta fall partiledaren, att frigöra sig från 30-talets mall och söka utnyttja den frihet som stod att finna inom 1941 års taktiska ramar. Den enhetsfront mellan arbetare och bönder som presenterades vid centralkommittémötet i november 1941 var förmodligen resultatet av en sådan friare analys.

Det är möjligt att partiets trohet mot 30-talets folkfrontstaktik kommit det att något sacka efter i den utveckling som var på gång. När Komintern upplöstes och den nya taktiska huvuduppgiften stod klar för det svenska kommunistpartiet, skedde emellertid en snabb omställning. Taktiken 1943-1945 blev på ett helt annat sätt än tidigare en enhetlig taktik. Både den taktiska och den faktiska huvuduppgiften föll samman. Ett marxistiskt enhetsparti skulle skapas. Socialdemokratins hegemoni över arbetarklassen skulle brytas.

Den kommunistiska politiken fick en alltmer målmedveten inriktning. Partiets position i det svenska samhället hade också stabiliserats och det bidrog till att den kommunistiska politiken under världskrigets sista år fick en mera markerad oppositionsprofil. Undfallenheten avlöstes av en offensiv riktad mot socialdemokratien. Den stora förhoppningen var att socialdemokratien därigenom skulle falla sönder i två delar, varvid den ena delen skulle gå till kommunisterna. Alltjämt följde den svenska partiledningen rådet från Dimitrov till sektioner i länder där socialdemokratien hade regeringsmakten, nämligen att ta fasta på socialdemokratiska program eller delförslag och driva dem som sina egna. Så skedde inom den ekonomiska politiken, så skedde i och med att partiet anammade efterkrigsprogrammet.

Oppositionspolitikerna blev således mer markerad, men det kommunistiska programmet blev inte radikalare, snarare tvärtom. De krav som framfördes inom den ekonomiska politikens område blev alltmer konstruktivt underbyggda.

Men inte bara den kommunistiska politiken förändrades. Också den ideologiska grundvalen började luckras upp. Därmed fick partiledningen ett nytt problem. Det gällde åter att försvara sin politik och sin taktik, men nu gällde det försvaret inåt, mot den opposition som redan efter 1941 börjat ta form.

Det var samma ideologiska problematik som funnits under folkfrontstiden som nu återkom och förstärktes. Ty med den högerinriktade politik den nya taktiken tillät, kom rädslan att partiet därmed skulle ledas mot reformism och upplösning. ”Ett steg åt vänster kan alltid försvaras” lyder ett uttryck från komintern-tiden, ett uttryck som visserligen aldrig blivit sanktionerat. Men det förklarar ganska väl vad problematiken egentligen gäller. Vänsterlinjen kunde alltid uppfattas som ideologisk renlärig. Högerlinjen krävde en helt annan försvarsargumentering. Om partiet inte hade ett revolutionärt handlingsprogram och en revolutionär terminologi, vad var det då för ett parti? En liten kopia av det stora socialdemokratiska partiet bara och ingenting annat. Det innebar inte några ljusare

framtidsutsikter, vilket inte minst det kilbomska partiets utveckling visat.

Oppositionen tycks framför allt ha visat sig i den tröghet och ovilja som fanns att genomföra de nya intentionerna. Att så blev fallet berodde på att marxism-leninismen hade varit en exklusiv angelägenhet för Kominterns exekutivkommitté, som hade använt ideologin för att rättfärdiga en viss taktik, vilken krävdes för att nå vissa maktpolitiska syften. Det enskilda kommunistpartiet måste med nödvändighet avstå från att använda marxism-leninismen på ett självständigt sätt, ty det skulle kunna innebära att sektionen hamnade i direkt motsättning till både Sovjetunionen och Komintern.

Ideologin hade därför antagit en dogmatisk form, som innebar att de bärande principerna inte kunde ifrågasättas. Men den frihet som framför allt perioden efter 1943 innebar för de svenska kommunisterna, att inom de vida ramar som gavs, själva utforma sin taktik och politik, förde med sig att marxism-leninismen började användas som ett analytiskt redskap av partiledningen. Redan detta var förmodligen tillräckligt för att väcka misstro inom partiet. Därtill kom att den analys som företogs underbyggde de taktiska strävandena på ett sådant sätt, att de principiella förändringar som vidtogs inte bara blev taktiskt utan också ideologiskt motiverade.

Men innebar SKP:s utveckling 1944-1945 att partiet började bli, eller blev, revisionistiskt? Åke Sparring, som just tar upp denna frågeställning i sin bok om det svenska kommunistpartiet, svarar i stort sett nekande. Sparrings definition av begreppet revisionism gäller enbart kommunistpartier i högindustriella, parlamentariskt styrda samhällen. För att ett parti skall kunna betecknas som revisionistiskt måste, enligt Sparring, följande premisser vara uppfyllda: Partiet måste acceptera en gradualistisk, parlamentarisk väg till socialism, i kombination med avståndstagande från den proletära diktaturen efter ett maktövertagande. Partistrukturen måste demokratiseras så att partiet kan jämföras med övriga ”öppna” partier. Slutligen måste partiet hävda sitt oberoende.

Sparring menar således, att SKP vid 40-talets mitt endast utvecklade tendenser i revisionistisk riktning. Partiets bekännelse till den parlamentariska vägen ser han som mer taktisk än principiell. Vidare hade partiet inte utlovat ett fortsatt parlamentariskt styrelseskick efter ett maktövertagande. De organisatoriska förändringar som vidtogs anpassades i viss mån efter formerna för det parlamentariska samhället, men partiledningens makt var alltså diktatorisk. Slutligen fastslår Spar-ring att beroendet till Sovjetunionen var oförändrat.

Vad man framför allt kan invända mot Sparrings resultat är att de bygger på en modell som är alltför mekanisk. Den utveckling SKP genomgick under de sista krigsåren präglas av en speciell dialektik, som innebär att det taktiska momentet inte kan brytas ut som enda förklaringsgrund. Det är riktigt att den givna taktiska huvuduppgiften kom utifrån. Liksom övriga kommunistpartier skulle SKP söka grunda ett marxistiskt enhetsparti. Om SKP mekaniskt följt en given mall, liksom vid tidigare taktikväxlingar, hade de principiella förändringar som vidtogs haft en direkt taktisk orsak. Men mot den givna taktiska uppgiften stod den egna, som kom, så att säga, inifrån. Det gällde att söka bryta SAP:s makthegemoni.

Det förelåg alltså ingen som helst motsättning – utan den yttre uppgiften kunde bli, och blev, ett medel för att lösa den inre. Men därmed tillkom ett annat element. Det var partiledningens självständiga agerande och självständiga analys av det politiska läget. Ideologins roll förändrades från mekanisk dogmatik till ett mera aktivt analytiskt instrument. Därför blev de av taktiska orsaker förändrade principerna ideologiskt underbyggda. Den svenska partiledningen såg utvecklingen mot en socialistisk hushållningsform som näraliggande och fullt möjlig att

uppnå, om deras försök till enhet lyckades, dvs om socialdemokratin gjorde de eftergifter kommunisterna krävde av den.

Man kan alltså se utvecklingen inom SKP som en dialektisk process, där det taktiska momentet, skyltningen som Linderot kallade det, inte kan betraktas fristående från den allvarligt menade analys, där marxism-leninismen användes som redskap. Hela processen ledde fram till teorin om en gradualistisk väg mot socialism, med en reformistisk politik som medel. Det var något av samma dynamiska utveckling som det socialdemokratiska partiet genomgått under 1900-talets första decennier, där de kortsiktiga politiska målen krävt en taktik som i sin tur påverkade partiets ideologi.

Det som får Sparring att bedöma utvecklingen som en taktisk reträtt beror förmodligen på det perspektiv han har. Han börjar omkring 1944 och följer sedan partiets utveckling fram över 60-talet. Den utveckling som var på gång inom SKP bröts 1947/1948, som överallt i de kommunistiska partierna ute i Europa. Det kalla kriget hade inletts. Samarbete och ”högerpolitik” måste upphöra.

Problemets kärna ligger i att SKP inte hade kunnat frigöra sig från sitt beroende av Sovjetunionen. Detta hade inte på något sätt förändrats under kriget. När Sovjetunionen åter krävde taktikväxling spjånade visserligen partiledaren emot. Han hade som partiledare upplevt partiets upp- och nedgångar och den uppenbara slutledning han kunde dra var, att partiet alltid gått framåt då den taktiska linjen varit baserad på samarbete och en mer reformistisk politik. När kursändringen kom hade SKP blivit något av ett massparti med över 50 000 medlemmar. Den framgång som kommit partiet till del måste partiledaren ha sett som en konsekvens av att den analys som gjorts varit riktig och att nyckeln till framgång låg i en politik av snarast radikalt socialdemokratiskt snitt.

Partiets speciella problematik låg emellertid däri, att det inte hade kunnat frigöra sig från beroende av Sovjetunionen och fullfölja den utveckling som var på gång. Men också denna typ av utveckling rymde många faror för partiets sammanhållning. Sovjetunionen utgjorde den socialistiska världsrörelsens maktpolitiska bas och – trots allt – dess framtidshopp. Hade en frigörelse från Sovjetunionen skett, hade partiet förmodligen gått mot en snar upplösning till följd av den skarpare polarisering som följde under det s k kalla kriget. Den ena halvan skulle förmodligen alltjämt bekänt sin tro till Sovjetunionen. Den andra halvan skulle förmodligen efter några år av självständighet resignerat ha uppgått i SAP.

Dilemmat doldes 1945 genom att SKP:s väg såsågs med gillande av Sovjetunionen. Men problemet låg latent och olöst under enhetens yta och ett nytt augusti 1939 väntade redan bakom hörnet.